

М. КАСЬПЯРОВИЧ

Білоруське краєзнавство

На всім протязі 19 і 20 століть білоруська й українська культура взаємно цікавилися своїми досягненнями. В одинокій від 1906 до 1915 року білоруській газеті „Наша Ніва“ майже в кожному числі міщено які-небудь вісті про українську культуру і про український національний рух взагалі. Від 1917 року до сучасного моменту всі білоруські газети й часописи не менше, а незрівняно більше цікавляться українським життям. Українська преса і собі так само ставиться до білоруського життя. Користаючи з того, ми хочемо познайомити широкі кола українського громадянства з найхарактернішою рисою білоруського життя і культури — білоруським краєзнавством. У нас, на Білорусі, перед революцією не було ні одного не то що наукового, а навіть культурно-освітнього об'єднання. Тепер лічимо їх сотні з десятками тисяч членів. Закована раніш у міцні кайдани царату, культурна творчість білоруських мас стихійно виявила свою краєзнавчу чинність. Завдяки своєрідним історичним і географічним умовам ця білоруська краєзнавча чинність пішла властивою їй дорогою, неподібною на російське й польське краєзнавство, що існували тут перед революцією, і навіть на нове російське краєзнавство в РСФСР.

З того витікає і своєрідне розуміння нашими краєзнавцями самого краєзнавства і його завдань. Правда, слово „краєзнавство“ визначає пізнання краю, але край і раніш вивчали аматори, досліджували академії й наукові робітники високих шкіл, пізнання його організовували земства і т. д., проте ніхто не називав тої роботи краєзнавством. Уживалось часами слова „радзімазнаўства“, але під ним найчастіше розуміли пізнання батьківщини, цілої країни, а не краю, частини її. Пережитком такого розуміння терміну є той зміст, який часами вкладають у нас в слово краєзнавство, називаючи ним всебічне пізнання Білоруси, цеб-то отчинознавство, або білорусознавство. Тим часом поняття „край“ в нас до певної міри окреслене — це розмірно невелика територія, не більша за нашу округу. Стихійний зріст краєзнавчого руху на Білорусі сам собою районував його в краєзнавчому відношенні по адміністративному принципу. В кожній окрузі є окружне товариство краєзнавства, яке вивчає тільки свою округу. Таким чином поняття край територіально спадається з поняттям округа, і вивчення краю, як частини Білоруси, може бути частиною білорусознавства, але білорусознавство ні в яким разі не може бути краєзнавством.

Несвідоме вивчення краю в процесі роботи, ознайомлення з ним аматора для задоволення свого почуття любови до нього, дослідження його вченим для збагачення своєї науки, пізнання цілої країни, значить, не є краєзнавство. Воно з'являється аж тоді, коли вивчати край починають спеціально для того організовані кола людности з свідомо поставленою собі метою. Ця мета — всебічне пізнання краю в його

минулим і сучасним стані для змін його на свою користь. Давнє явище дістало нову назву, бо воно набуло нової форми і через те — нового змісту. Пізнання краю робітниками, селянами, аматорами, ученими, практиками, організаторами і т. д. відбувається найчастіше в процесі звичайної роботи для задоволення свого інтересу до певної галузи з'явищ краю, для збагачення своєї наукової галузи, для використання невідомих раніше з'явищ краю і т. д. і зветься краєзнавством. Зветься так воно тому, що: а) воно відбувається в рядах колективу — спеціальної краєзнавчої організації, б) в своїм, об'єднанім в колектив, вигляді має на меті всебічне пізнання краю для змін його на свою користь, бо в) трудящі, що складають ці колективи, змагаються всебічно поліпшити своє життя. В усім тим криється і велике наукове освітнє й практичне значіння краєзнавства. Щоб змінити край, воно повинне бути оперте на всі найновіші досягнення науки і на співчуття трудящих мас. Краєзнавці, знайомлячись з першими, підвищують свій культурний рівень, знайомлячи з наслідками своєї роботи і практичними висновками з неї широкі кола трудящих, підвищують їх культурний рівень. Спільними силами практичні висновки здійснюються і досягається практична мета краєзнавства — певна зміна на користь трудящих. Коли краєзнавство позбавлене науковості або освітнього чи практичного значіння, воно обертається в дилетанську роботу аматора, кабінетну діяльність ученого, або в колупання практика в другорядних дріб'язках життя, чи зникає зовсім. Без вище показаних трьох ознак краєзнавство неможливе, як неможлива робота неписьменного вчителя в школі.

Часами до нас з РСФСР долітає ніби то революційне розуміння краєзнавства, як вивчення витворчих сил. Це спрощування великого громадського явища найчастіше спирається на непродуманість його до кінця. Вивчення витворчих сил має надзвичайно велике значіння, воно може дати засоби і на вивчення інших об'єктів нашого краю. Але не всяке вивчення витворчих сил може бути витворчим. Відомий поміщик Аніховський років десять перед світовою війною вивчав витворчі сили шматка території Білоруси; його управитель тим часом доводив маєток до повного занепаду, пан ніяк не міг зробити практичних висновків з свого вивчення витворчих сил. От яскравий випадок невитворчого вивчення витворчих сил. Але уявімо собі, що вивчення витворчих сил дає великі практичні наслідки. Разом з тим, не вивчається національний склад населення, соціально-економічні взаємини його шарів і т. д. В наслідок цього певна частина населення краю, може навіть більшість, терпить національні утиски, не маючи своїх шкіл, газет та іншого, а так само соціально-економічні утиски від куркулів і спекулянтів, не маючи оборони від влади. Знищити утиски неможливо, бо вони поки що невідомі. Такий стан речей доведе до того, що це населення прийде й навчить краєзнавство правильно розуміти свій зміст. Вивчення витворчих сил дає багато, але воно не може дати всебічного знання краю для змін його на користь його людности. Це значить, що витворче краєзнавство є тільки те, яке всебічно вивчає край та його життя в минулому й сучасному для всебічної зміни його на користь людности, а вивчення витворчих сил є тільки частина краєзнавства. З огляду на її важливість, вона є перша — чергова робота природознавчо-географічних секцій місцевих краєзнавчих організацій.

Таким чином наші краєзнавчі організації, які здійснюють пізнання краю, цеб-то краєзнавство, є майже виключно комплексні. Існування

нечисленних організацій, як напр. гуртків краєзнавства при лікарських секціях спілки медсантруда, які вивчають санітарні умови й стан населення, хоровитість його й таке инше, не порушує розуміння краєзнавства, як всебічного пізнання краю. У загальній схемі нашого краєзнавчого руху вони здійснюють всебічне пізнання краю так, як над цим працює культурно-історична секція напр. комплексного товариства, або краєзнавець, що вивчає картину даного краю на тканинах 18 сторіччя. Кінцева мета їх усіх є всебічне пізнання краю, що й здійснює їхній колектив, об'єднаний у загальну сітку організацій краєзнавства.

На початку розвитку нашого краєзнавчого руху краєзнавство іноді розумілося як комплекс знань про даний край. Але, скоро виявилися перші наслідки краєзнавчої діяльності місцевих організацій, цей комплекс знань про даний край дістав назву цього краю, цеб-то свою власну назву: Вітебщини, Оршанщини, Могилівщини і т. инше. Правильність цього ствердила й практика нашої школи, яка ґрунтується на краєзнавстві, цеб-то на власнім пізнанні околицьного життя, а не на автоматичному опануванні комплексу знань про свій край. Звідси можна зробити правильний висновок, що діяльність учнів є краєзнавча, як і діяльність місцевої дослідчої станції, місцевого музею, місцевого архіву й т. инше. Але вся їх діяльність не є краєзнавство, бо не має всіх трьох властивостей краєзнавства: добровільно й свідомо поставленої собі мети пізнання краю, організованого колективу для її здійснення і зміни краю на користь.

Білорусь довгий час була під тяжкими утисками польських панів і російських дворян. Протягом 18 сторіччя білорусами залишалися тільки селяни. Інтелігенція сполячилася або зрусифікувалася, а частково загинула в змаганні з утисками. Селяни, в масі своїй неписьменні, не могли утворити білоруського краєзнавчого руху. Зате розвивався краєзнавчий рух польський та російський. Польща та Росія намагалися зробити з Білорусі колонію на вічні часи. З цією метою на Білорусь приходив жовнір, пан і ксьондз з одного боку і салдат, дворянин і піп — з другого. За ними йшли польські та російські вчені. Вони вивчали Білорусь і доводили, що вона або спредвіку польська провінція, або спредвіку правдивий російський край. Білорусь на довгі часи стала об'єктом дослідження з боку імперіалістичних чужинців, які намагалися організувати тут краєзнавство польське та російське, вороже Білоруському народові й поміж собою.

Польський краєзнавчий рух на Білорусі більше виявлявся в діяльності осіб, ніж організацій, яких, до речі, російська влада не дозволяла засновувати. Велику увагу досліджуванню й вивчанню Білорусі віддавали також і всілякі офіційно неоформлені об'єднання навколо польських видань на Білорусі, а також низка освітніх і спортивних польських об'єднань на нашій землі. Уся ця польська білорусознавча й краєзнавча робота мала гарну матеріальну підтримку місцевої польської або споляченої шляхти й магнатства, яке було незрівнянно могутнішим кількісно й матеріально за російське дворянство. Само собою звідси зрозуміло, що польське краєзнавство на Білорусі мало, а в Західній Білорусі й тепер має виразно практичний характер, а саме, прагне поневолити під польського пана білоруські землі. Завдяки цьому всьому польське білорусознавство й краєзнавство досягло значно більших наслідків, аніж російське, і було імпульсом для заснування російських організацій, які намагалися протиставити йому свою діяльність і роботу. Безперечно так само

незмірно велике значіння в розвитку польської науки на Білорусі мали Віленський Університет і Полоцька Академія.

Почалося польське білорусознавство й краєзнавство на Білорусі майже за сто років перед російським. Виразний заклик до утворення громадського характеру його є вже в половині XVIII сторіччя в польських Віленських виданнях. Але аж в половині XIX століття змогла заснуватися перша білорусознавча польська організація на Білорусі — Археологічна комісія при Віленському Музеї старожитніх речей. 1-го грудня 1856 року вона розпочала свою роботу з досліджування історичного минулого Білорусі. Хутко після цього в складі її почала роботу природознавча секція. Наявність сил та коштів уможлилювали існування у Вільні комплексної білорусознавчої організації. Тому вже 1858 р. було виразне жадання перейменувати комісію на Віленське Наукове Товариство, але події повстання 1863 року цьому перешкодили.

Не зважаючи на те, що комісія була на державному бюджеті й головою її була особа призначена, вона все-ж мала громадський характер складом своїх членів. Серед їх була велика кількість польських або сполячених магнатів з Білорусі, які також допомагали комісії матеріально.

Комісія зробила певну наукову роботу й мала свої видання. Року 1864 музей та комісія були реорганізовані з польських у російські й цим на довгий час припинилося існування польських наукових інституцій на Білорусі, але не сама наукова діяльність.

Року 1901 у Вільні заснувався археологічний гурток. Він не зміг розгорнути широкої діяльності. 1906 р. у Варшаві заснувалося Польське Товариство Краєзнавства, яке у своєму органі „Земля“ віддавало значну увагу Білорусі. До складу його увходили так само і польські й сполячені люди з Білорусі. Відділів цього товариства в нас у той час ще не було.

Того-ж таки 1906 р. почалася організація Товариства друзів науки у Вільні, а в лютому 1907 р. воно вже було відкрите в числі 38 засновників. За два роки в товаристві було вже близько 300 членів, велике число яких проживало по різних місцях Білорусі, а також поза межами її. Року 1922 у складі товариства зформувалися такі відділи: а) філології, літератури й мистецтва; б) наук математично-природознавчих і лікарських і в) історії, філософії та наук правно-громадських. Мета товариства є дослідження краю в природознавчому, етнографічному, історичному, економічному й статистичному відношенні. 1925 р. товариство мало 320 членів. Отже, не вважаючи на сприятливі умови, число членів майже не збільшилося. Як і раніш, члени поділяються на звичайних, довічних, протекторів, кореспондентів і почесних.

Бюджет товариства того-ж таки 1925 р. складався з 25 тисяч злотих. До світової війни товариство видавало свій „Рочнік“, якого вийшло 7 томів. Нині товариство видає „Атенеум Віленський“, присвячений дослідям краю в межах колишнього великого князівства Білорусько-Литовського, а відділи видають „Розправи“. Під своєю орудою товариство має власні: бібліотеку, архів і музейні колекції — природознавчі, етнографічні, археологічні та історичні.

Масове заснування краєзнавчих організацій в Західній Білорусі припадає на 1922 — 1924 р. р. Крім підтримки місцевих організацій, польський уряд 1922 р. заснував у Варшаві Інститут для дослідження земель східних польської республіки. Він має на меті наукове дослі-

джування й ознайомлення з історією, мистецтвом і культурою взагалі східних земель, і земель які коли-небудь до них належали. Таким чином не тільки товариство друзів науки у Вільні, але й цей Інститут працювали не тільки над закріпленням свого володіння Західною Білоруссю, але й над уgruntуванням політичних прав буржуазної Польщі на всій території колишньої Польщі 1772 р. Інститут має невеличкі фотографічні та архівні збірки й має видавати книжки відповідно своїй меті, але завдяки тому, що членам його доводиться захищати сучасну Польщу, він припинив свою роботу з вивчення не тільки східних земель 1772 р., але й сучасних східних кресів. Видно там одної наукової праці замало, потрібна сила, щоб силоміць тримати в обценьках білоруські землі...

Через цей вузько-класовий, імперіялістичний характер польського краєзнавчого руху в Західній Білорусі й практичну мету поневольної колонізації населення, значне число польських краєзнавчих організацій хутко після відкриття закривається, або дуже довго знаходиться в стадії організації, не кажучи вже про те, що білоруські робітничі маси зовсім їх не підтримують.

Так Товариство друзів науки в Гродно було засноване року 1920 й припинило свою діяльність 1923 р. Воно мало на меті поширення й розвиток Гродненського державного музею й досліджування краю в природознавчому, етнографічному, історичному, економічному й статистичному відношенні. Члени поділялися на звичайних, кореспондентів, почесних та протекторів і 1923 р. їх було близько 50 чоловіка.

Друге, Поліське товариство краєзнавства в Пінську, було засноване року 1924 і ще й досі є у стадії організації. Воно має на меті досліджування Полісся й популяризацію цієї ідеї. Робота поки що виявилася в збиранні поліського музею.

Третє, Товариство бібліофілів польських у Вільні, заклалося в кінці 1925 року й також досі ще перебуває в стадії організації.

З решти організацій варті уваги дві та відділи Польського товариства краєзнавства. Гродненське товариство аматорів природи було засноване 1925 р. Воно має на меті поширення серед громадянства любови до живої та неживої природи й природознавчих знань. Складається з 2-х секцій: зоологічної й ботаничної. Перша допомогла організації природознавчого міського музею, а друга — ботаничного саду з відділами: систематики, біології, лікарських рослин, дерев та кущів. Членів було щось із 15. Товариство аматорів Вільні заснувалося 1919 р. з метою досліджувати й охороняти Віленські пам'ятки, допомогти піднести місто на рівень західно-європейських міст і т. инш.

З відділів Польського товариства краєзнавства найміцніший є Віленський, але й той, не вважаючи на існування у Вільні польського університету, має тільки щось 57 членів. Він видав подорожник по Вільні, серію листовок і збирає матеріали для монографії про Віленський край. Білостоцький відділ, заснований року 1922, був закритися, а пізніше, 1926 р., відновився, але розвивається поволі, як показує його звіт. Новоградський відділ збудував екскурсійний дім по озері Світезь. У № 5 за 1922 р., № 6—8 і № 10—12 за 1925 р. часопису „Земля“ уміщені докладні огляди Віленщини, Новоградщини й Загорині. Зрозуміло, що в них автори підкреслюють, що „Земля Віленська залишається невідлучною частиною Польщі на вічні часи“. При відділах Польського товариства краєзнавства існують гуртки

краєзнавства польської молоді. Іноді такі організації, як секція краєзнавства Віленського відділу спілки польських інженерів, виявляють краєзнавчу діяльність виданням брошури про костьол Петра й Павла у Вільні, або інше.

Усіх польських наукових організацій на території Західньої Білорусі існує близько 50, а з них половина знаходиться у Вільні. Наявність університету в останньому є сприятлива умова для існування організацій, але як ми бачили з прикладу Віленського відділу Польського товариства краєзнавства, вони не дуже процвітають. Своєрідне місце посідає Білоруський інститут господарства й культури, заснований у Вільні 1926 р. Він і досі перебуває у стадії організації й має на меті розвиток: а) краєвого хліборобства в усіх його галузях разом з городництвом, бджільництвом та сільсько-господарчою промисловістю; б) народніх: промислів, ремесел, техніки й мистецтва; в) духовної культури, науки та освіти. У стадії організації перебувають секції інституту: господарча, науково-видавнича, шкільна, правнича й мистецтва. Правління існує у Вільні, а у Варшаві є підсекретаріат і відділ.

За звітками самого інституту є ще Новоградський відділ і 50 гуртків по різних місцях. У Вільні в Інституті є бібліотечка на 300 томів і 30 бібліотечок по провінціальних гуртках. Року 1927 членів Інституту за його даними, було близько 1.000. Ця польська установа, де терплять білоруську мову як засіб сполячування мас робітничих і підтримування соціальних утисків їх, довела вже першим випуском свого органу свою наукову нездатність і політичну тенденційність. Крім того, до вищеподаних відомостей Інституту про себе самого треба ставитися дуже критично.

Російські краєзнавчі організації на Білорусі були двох родів: білорусознавчі, що мали на меті вивчати всю етнографічну Білорусь і суто краєзнавчі, що вивчали окремі її частини. Останні знов же склалися із різних видів товариств, комітетів і комісій. Білорусознавчі організації були в формі товариств і їх було тільки три: Північно-західній відділ імператорського російського географічного товариства і Товариство вивчення білоруського краю з метою комплексною й Віленське товариство аматорів природознавства з метою природознавчою.

Першою російською науково-білорусознавчою громадською організацією на Білорусі й був Північно-західній відділ імператорського російського географічного товариства. Увесь час свого існування він знаходився у Вільні, з'являючись допоможньою частиною Товариства, що й підкреслювали не раз засновники та діячі Відділу. Певну наукову діяльність у ті часи вела вищезгадана тимчасова археологічна комісія при віленському музеї старожитніх речей, але на думку засновників Відділу вона як своїм духом так і своїм складом була польська. До того ж вона вважалася зовсім незалежною від яких-будь російських наукових інституцій і через те, разом з іншими причинами, стала польським культурним огнищем наперекір статутіві про неї. Отже засновники Відділу вважали корисним закрити її, а до особового складу Відділу не пускати „хоч і російських підданців, але не чисто російського походження й не православної віри“.

Діяльність Північно-західнього відділу імператорського російського географічного товариства можна поділити на дві добі. Перша з них починається з 1867 року й кінчається року 1874, коли діяльність Відділу автоматично зовсім припинилася аж до 1910 року

і друга — від 1910 до 1915 року, коли Відділ закрився тому, що Вільно захопили німці. Таким чином, майже 35 років, від 1874 до 1910 року Відділ фактично не існував; сюди треба долучити зо два роки від 1867 до 1869 року з першої доби, бо на цей час діяльність його також припинялася. Отже, взагалі діяльність Відділу тяглася близько 11 років. Робота Відділу за першої доби його існування виявлялася, головню, у загальних зборах, засіданнях розпорядчого комітету й секцій, в роботі останніх, налагоджуванні експедицій, виданні програмів, збиранні матеріалів, підтримуванні зв'язку з аналогічними організаціями й таке інше. Загальних зборів було щось 9. На них переважно обмірковувано й вирішувано організаційні питання й тільки часами слухано наукові доповіді, повідомлення та інше. На них були присутні, певна річ, тільки ті члени, які в даний момент знаходилися у Вільні. З матеріалів, надісланих з місць, надзвичайно цінний був литовсько-польсько-латинсько-білоруський словник М. М'яжитовича, до видання якого влада поставилася неприхильно. На жаль словник цей пропав у Відділі. Року 1873 було порушене питання про те, щоб скликати з'їзд членів Відділу й секретарів губерніяльних статистичних комітетів, а року 1874 відбувся і самий з'їзд. Того-ж таки 1874 року вийшли у Вільні „Протоколи Віленського Статистичного З'їзду 1874 року“. Після 1874 року діяльність Відділу припинилася, бо найжджі російські люди не могли оживлювати її любов'ю до вивчення краю, а місцевих співробітників майже ще не було, як не лічити діячів польської орієнтації. Але настали кращі часи, умови змінилися, і в 1899—1902 р. р. були зроблені спроби відновити Відділ. Але цілком сприятливих умов ще не було й ці спроби не дали ніяких результатів. Нарешті, 16 грудня 1910 р. куратор Віленської Шкільної округи, Левицький, скликав засідання зацікавлених осіб, яке й відновило Північно-західний відділ імператорського російського географічного товариства за статутом 1867 р. На думку поновленого Відділу, головною метою його повинне було бути всебічне вивчення колишнього північно-західного краю. Але тоді-ж була висловлена й практична мета Відділу — доводити „руською науковою роботою“, що цей край справді руський супротивно до „польського погляду на цей край, як на край польський, або принаймні не руський“. Таким чином поновлений Відділ заховує не тільки свій статут, але й свої політичні тенденції. Діяльність його протяглася до вересня 1915 року — часу, коли німці захопили Вільно. З матеріалів експедицій, а так само з матеріалів надісланих з місць та інших у Відділі був утворений архів, який в ті часи складався із надзвичайно коштовних речей: сотень описань, фотографій й таке інше для пізнання Білоруси та окремих її частин. Це був майже найцінніший наслідок роботи Відділу, доля якого зовсім невідома. За приступний для всіх і дуже коштовний наслідок діяльності другої доби Відділу справедливо вважають його видання з участю Віленського товариства аматорів природознавства „Записок северо-западного отдела императорского русского географического общества“ російською мовою. Їх вийшло 4 книжки 8^о загалом на 1378 сторінках. Ідеологічно вони не позбавлені великодержавности й усього з нею звязаного, але в них є надзвичайно багато фактичних матеріалів, без знання яких неможлива дальша діяльність дослідника Білоруси та її окремих частин. 1915 року була вже набрана, але не вийшла 5 книжка „Записок“. У ній між іншим містилася монографія Слуцка, статті про бурій вугіль на Гроденщині, про Стукаліч, про подорож у По-

лісся, про останні часи ордену Меченосців, про „отреченну“ літературу та ин. Відділ мав великі засоби на роботу. Крім великого числа фактичного матеріалу, який дав Відділ у результаті своєї діяльності, він мав видатне виховне значіння, засновуючи сталі краєзнавчі традиції поміж місцевими співробітниками й виховуючи в них любов до пізнання місцевого краю самими мешканцями його. Відношення польських товариств і польського суспільства до Відділу було, звичайно вороже.

Другим в часі білорусознавчим товариством було Товариство вивчення білоруського краю в м. Могилеві. До складу членів товариства міг увіходити кожний без різниці стати й соціального стану. Статут товариства був затверджений 1905 року, але товариство не спромоглося знайти сил для досліджування всієї Білоруси й діяльність його майже ні в чому не виявилася.

Більш діяльним було третє в часі Віленське товариство аматорів природознавства, яке знаходилося у Вільні й було звязане з Північно-західним відділом імператорського російського географічного товариства. Воно працювало від 1909 року до 1915 р., цеб-то, як і інші російські організації у Вільні, до часів німецької окупації міста. Товариство організувало багато експедицій по краю, що давали дуже цінні матеріали. Свої роботи товариство друкувало в „Записках северо-западного отдела императорского русского географического общества“, беручи участь у виданні їх також і матеріально. Крім цього, товариство видало окрему книжку своїх праць, які торкалися виключно загально-наукових проблем. Крім своєї наукової роботи товариство багато зробило для популяризації природознавчих знань.

Місцевих російських краєзнавчих організацій, які вивчали край Білоруси або окремі їх сторони, було також не дуже багато. Називалися вони комітетами, комісіями й товариствами, але особливої різниці в своїй структурі не мали. Повстали вони майже всі у другій половині першого й першій половині другого десятиріччя 20 віку. Безперечно, певний вплив на це мала робота білорусознавчих товариств, але головною сприятливою умовою для заснування місцевих організацій було уже достатнє для цього число російської мовою і напрямком інтелігенції, яка складалася з духівництва, урядовців і панства. З другого боку заснування якої небудь краєзнавчої організації в тім чи тім місті підохочувало зробити це і в іншому. На першому місці часом заснування й числом стояли комітети; на другому комісії та товариства.

Комітети мали переважно, так би мовити, клерикальний характер. Перший був Гродненський церковно-археологічний комітет. Заснований він був у листопаді 1904 року й мав на меті вивчати речові і письмові пам'ятки церковної давнини в гродненській єпархії, охороняти їх по можливості від псування й нищення та сповіщати про це через описування, а також вивчати місцеві церковні обряди та релігійні звичаї й взагалі стан місцевої єпархії, для чого першою справою повинне було бути описування єпархії, парафій і кляшторів та умов їхнього побуту. Комітет відповідно своїй меті заснував музей, що за його поліпшення та поповнення весь час дбав. Далеко більша діяльність виявилася в Мінську. Мінський церковно-історично-археологічний комітет заснувався 1907 р., а припинив своє існування року 1917, цеб-то працював 10 років. Метою комітету було: „історичне досліджування зовнішнього й внутрішнього розвитку

місцевого церковно-релігійного та громадського життя". Це завдання на думку діячів товариства мало не тільки наукове, але й велике практичне значіння. Комітет хотів володіти найміцнішою зброєю для змагання з поляками, а саме; „пам'ятками археології, які наочно показують всім, хто має сумнів, що Мінська губ.— руський край, а не польський". Та й більше: „докладне та безстороннє ознайомлення із старовиною покаже російському й польському громадянству, як треба ставитися до цього краю, дасть провідні дані для урядової політики". Досягти всього цього комітет мав певним освітленням історичних фактів, що й робив протягом свого існування. Відповідно до своїх завдань комітет збирав бібліотеку та музей, які були досить багаті. Для безпосереднього досліджування пам'яток давнини комітет організовував експедиції, з яких найцінніша була в Туров, коли був викопаний там відомий саркофаг. Свою працю комітет видав під назвою „Мінська старовина" окремими випусками, яких вийшло за весь час чотирі, при чому третій у двох частинах. Крім поширення своєї праці й поглядів через друк, комітет популяризував свої ідеї й усно, організуючи збори, на яких разом з доповідачами виступав і архієрейський хор. Так на одних з таких публичних зборів діяч комітету доводив, що: „в усіх нас руських є одна, за словами І. С. Тургенєва „могутня руська мова“, і нема жадної потреби утворювати пошехонські або білоруські волапуки. І ті, що це роблять, або здійснюють мету колонізації, яка не має нічого спільного з потребами західно-руського народу, або через непорозуміння є шкідники рідної російської нації та її мови, а зовсім не творці її". На прихильників білоруського відродження доповідач просто нацьковував місцеву владу, кажучи, що „нікчемну індиферентність до цього питання наших бюрократів далі не можна терпіти". На таку корисну для царату роботу, яку вів комітет, вистарчало коштів. Помешкання для музею, архіву й бібліотеки дав архієрей. Гроші комітет мав як субсидію від місцевих організацій влади, а також центральних. Навіть російська академія наук дала 500 карб. на друкування праць комітету і роз'їзди тільки на перший рік його існування. Певною відомістю цього типу комітетів було Вітебське церковно-археологічне товариство, засноване 1913 р. Воно мало на меті вивчати й досліджувати історичне минуле православної церкви на Вітебщині. Товариство впорядковувало церковний музей, мало кілька засідань і злагодило до друку том праць, але після завмерло і конкретних наслідків роботи по собі не залишило.

Краєзнавчі організації у вигляді комісій мали виключно історичний характер. Першою такою була Смоленська наукова архівна комісія, яка відкрилася у квітні 1908 року. Підтримувана урядовими органами вона залишила значні результати своєї діяльності, але нас більше цікавить Вітебська наукова архівна комісія, що для неї існування Смоленської комісії було одним з імпульсів для заснування. Вітебська наукова архівна комісія заснувалася в травні 1909 року й сама себе ліквідувала 1922 р., таким чином діяльність її тривала близько 11 років. Головною метою заснованої комісії вважалося вивчення історії й старожитніх речей Вітебщини, а також збудження російських патріотичних і віроповідницьких почуттів у вітебського населення. Останнє видно з усієї роботи комісії і навіть з телеграми перших чергових зборів комісії, яку, не маючи відповідної термінології для перекладу, подаємо в оригіналі: „Ливадия, министру императорского двора, Витебская Ученая Архивная Комиссия, учрежден-

ная 31 мая сего года, открывая свои занятия, просит ваше высокопревосходительство повергнуть к стопам его императорского величества верноподданические чувства беспредельной любви и преданности ее членов. Члены комиссии, одушевленные желанием верно служить государю и отечеству, твердо надеются, что в изучении местной истории Витебляне будут почерпать горячие чувства патриотической любви к своему венценосному монарху". З дозволу царя Миколи у склад почесних членів комісії було обрано декілька великих князів, членів царської фамілії. Не маючи на місці великого числа ідеологічно принятних людей, комісія підшукувала таких по всій Росії, обираючи у свій склад членів, які жили далеко поза межами Витебської губернії.

Відповідно меті своєї діяльності комісія збирала багаті матеріали, які концентрувались в архіві, музеї та бібліотеці комісії. Ці матеріали були такі численні, що комісія видала каталоги архіву, музею й бібліотеки. Крім них, а також великої кількості інших брошур, комісія видала "Труды Витебской Ученой Архивной Комиссии"—I том, і "Полоцко-Витебскую старину"—3 томи. Засобів для праці комісії було доволі.

Російські краєзнавчі організації комплексного характеру у вигляді товариств, як інституції, що менше обслуговували політику царату, заснувалися пізніше й проіснували менше. Це пояснювалося тим, що уряд боявся навіть своїх організацій, в яких завдяки присутності, хоч і зрусифікованих, місцевих людей міг повстати справжній потяг до обслуговування місцевого населення, цеб-то до національного відродження. Таких товариств нам відомо два. Мінське товариство аматорів природознавства, етнографії та археології заснувалося 21 травня 1912 р. Склад членів цього товариства в масі своїй був не такий чорний, як особовий склад інших. Правда, у Мінському товаристві членами були майже виключно вищі урядовці селянського банку й губерніяльних установ, великі землевласники, домовласники, власники середніх шкіл, викладачі їх, учені агрономи, лісоводи, інженери й т. ін. і тільки один діловод опинився там якимось способом. Отже й Мінське товариство не було вже надто демократичне. Докладно невідомо, коли саме припинило свою діяльність це товариство, але після грудня 1914 року про нього ніде вже не згадується. Наслідки своєї праці товариство мало містити в своїх "Известиях", з яких устиг вийти тільки випуск перший у Мінську року 1914. Другою місцевою краєзнавчою організацією з комплексними завданнями було Товариство вивчення Могилівської губернії, що виникло у Могилеві 1913-го року замість колишнього Товариства вивчення білоруського краю за участю тих самих діячів, які організували останнє товариство. Товариство вивчення Могилівської губернії майже нічим не різнилося від Товариства вивчення білоруського краю, окрім того, що звуило район своєї діяльності до меж колишньої Могилівської губернії. Це товариство посилало експедиції й сак-так працювало, але наслідки навіть цієї невеликої праці до нас не дійшли. Коли воно закрилося, так само досі невідомо, як і про закриття Товариства вивчення білоруського краю. Мабуть вони автоматично припинили свою працю й про них забулося. Політично ці товариства нічим не відрізнялися від усіх інших товариств, комісій та комітетів що вивчали західньо-руський край.

Усі згадані російські краєзнавчі організації закрилися незадовго до Жовтневої революції, або в часі її. Але з цим не зникли на Білорусі

російські краєзнавчі організації взагалі. З решток кращих старих сил і з молодих робітників закладалися російські краєзнавчі організації на Білорусі й після Жовтневої революції. Зрозуміло, що вони не були такі консервативні як попередні. До них належали: Мінське товариство історії й старовини; Білоруське вільно-економічне т-во, Товариство вивчення природи, сільського господарства й лісництва; Етнографічна комісія; Гомельське бюро краєзнавства та инш. Були спроби організувати нові російські білорусознавчі організації й поза межами Білоруси — в Москві та Ленінграді, але значних наслідків вони не дали.

Перша із згаданих організацій, а власне Мінське товариство історії й старовини, заснувалося 1919 р. при Мінському Педагогічному Інституті. Завдяки різним перешкодам польської окупаційної влади діяльність свою воно змогло почати доперва в грудні 1920 р. коли Радянська Влада затвердила статут його. Діяльність товариства була спочатку досить жвава. Незначна частина доповідей була надрукована в мінських часописах. Найцікавіше явище діяльності товариства є заснування при товаристві тимчасового бюро краєзнавства на початку 1922 р.

Для встановлення зв'язку з місцевими краєзнавцями воно мало скликати перший всебілоруський краєзнавчий з'їзд, але з'їзд не відбувся за браком коштів, а бюро хутко закрилося, з тим, однак, щоб через два роки відкритися вже при Інституті Білоруської Культури.

При Білоруськім Політехнічнім Інституті, знов таки після Жовтневої революції, 1921 року заснувалося Білоруське вільно-економічне товариство. Членами його могли бути викладачі й студенти Інституту, а також, взагалі зацікавлені особи. Товариство мало на меті: а) розроблення наукових проблем, б) розв'язання науково-технічних питань, викликаних місцевими потребами і в) вивчення Білоруси в промислово-економічному, сільсько-господарському й природознавчому відношенні. Деякі із доповідей надруковані в мінських часописах. Товариство не змогло широко розгорнути працю, бо майже через рік закрилося. Замість його повстало Товариство вивчання природи, сільського господарства й лісництва, яке мало майже ту саму мету, що й попереднє. При Гірничо-Сільсько-Господарчому Інституті також існувало наукове товариство. Ці три організації всеж-таки майже цілком були російськими краєзнавчими організаціями на Білорусі.

Зате такого-ж переходового типу російською організацією, як і Мінське товариство історії й старовини, була Етнографічна комісія при Етнографічному Кабінеті Вітебського Відділу Московського Археологічного Інституту. Вона була заснована 9 грудня 1921 р. у вигляді Студентського Етнографічного Гуртка, але вже від 9 лютого 1922 р. була поширена в комісію під згаданою назвою. За весь час у цій комісії відбулося близько 15 засідань, на яких заслухано до 20 наукових доповідей. Крім того, гурток записав понад 300 народніх пісень і зібрав щось 120 етнографічних речей. Членів у гуртку було 35 чоловіка. Гурток видавав свій часопис „Белорусский Этнограф“ російською мовою. За браком коштів часопис видавався на друкарській машинці в кількості 50 екземплярів. Всього вийшло тільки 2 числа. Ця етнографічна комісія перестала існувати одночасно із закриттям Вітебського Відділу Московського Археологічного Інституту, цеб-то року 1922.

Зовсім своєрідний характер мало Гомельське губерніяльне бюро краєзнавства. Воно заснувалося у грудні 1923 року при губерніяльному відділі народньої освіти, як урядова установа для допомоги

розвиткові шкільної справи, головню, у галузі наближення школи до місцевого життя, заповнення схеми шкільних програмів краєзнавчим матеріалом, а значить і дослідження краю й т. инш. У Речиці, Клиньях та инш. місцях воно заклало при повітових відділах народної освіти повітові краєзнавчі секції. Робота бюро не могла широко розгорнутися вже тому, що воно було вузькою урядовницькою установою, а не широкою громадською науковою організацією. Найбільшу роботу зробило бюро у галузі шкільного краєзнавства. Результати її містилися в місцевих збірках „Народное Просвещение“. Після того як Гомельщина увійшла до складу БСРР, бюро в грудні 1927 року реорганізувалося в Гомельське Окружне Товариство Краєзнавства.

Таким чином, на сучасній території БСРР нині немає російських наукових білорусознавчих чи краєзнавчих організацій, їх місце заступили білоруські, що силами білоруських наукових робітників всебічно вивчають свій край. У цих білоруських наукових організаціях є низка секцій національних меншостей, що цілком і обслуговує останні на території Білоруси.

Переходного типу організаціями були студентські гуртки при високих школах колишньої Росії. Склалися вони виключно із виходців з Білоруси й мали на меті вивчати свою батьківщину та її частини. На ці організації намагалися впливати як білоруські культурні діячі, так і ліва російська інтелігенція. Наукові досягнення цих гуртків невеликі, але велике виховне їх значіння безперечне. Такі гуртки були: гурток для вивчення Гродненського краю й Білоруський науково-літературний гурток у Петербурзі та гурток вивчення Білоруси й Литви в Новій Олександрії.

Про заснування й роботу перших власне білоруських організацій заховалося дуже мало відомостей. Певну працю робила відома газета „Наша Ніва“. У ній иноді містилися анкети для дослідження якогонебудь явища або краєзнавчої роботи. Але все це мало на меті перш за все роботу для культурно-національного відродження. Тому все це не могло бути оформлене організаційно.

Перші відомі нам білоруські краєзнавчі організації заснувалися не у Вільні та Мінську, а на провінції й після жовтневої революції. Це були: Смялярський гурток краєзнавства кол. Ігуменського повіту (1918 р.) і Слуцька повітова комісія білорусознавства (1922 р.). Далі ішов гурток вивчення Гомельщини (1923 р.) і Вітебське товариство краєзнавства (1923 р.). Року 1924 вже почалося масове заснування білоруських краєзнавчих організацій.

Смялярський гурток краєзнавства організаційно оформився року 1918 й закрився 1921 р. Він мав на меті розробити питання отчинознавства, вивчати колишній ігуменський повіт й пропагувати ідеї краєзнавства молоді від 17 до 22 років, яка мусіла одночасно здобувати потрібні методологічні знання та уміння й виконувати дослідницьку роботу. Засобів гурток, зрозуміло, не мав ніяких. Була невеличка бібліотека з питань отчинознавства. Праця гуртка була досить різноманітна, була зложена праця „Отчинознавство та його завдання“, а також „Ігуменщина“— всебічний опис повіту. Члени гуртка записали багатий фольклорний матеріал і зробили багато фотографій. Відбулося чимало далеких екскурсій пішки. Популяризувалося питання на всіляких з'їздах. Уся ця робота значною мірою відбилася в білоруській періодичній пресі. Всю свою роботу гурток робив білоруською мовою. Багато членів гуртка добре виявили себе пізніше на культурній та адміністративній радянській роботі.

Слуцька повітова комісія білорусознавства заснувалася в - осени 1922 р. й реорганізувалася в Слуцьке повітове товариство отчинознавства в - осени 1923 р., а останнє знов же року 1925 перетворилося в Слуцьке окружне товариство краєзнавства, що року 1927 стає Слуцьким районним товариством краєзнавства. Слуцька повітова комісія білорусознавства мала на меті опанувати ті знання про Білорусь, які були придбані до часу заснування комісії; розробку методичних питань, викладання комплексу знань про Білорусь, цеб-то білорусознавство, у школах і вивчення й досліджування Білоруси, особливо колишнього Слуцького повіту. Складалася вона переважно з робітників освіти. За час свого існування комісія зробила величезну як на той час роботу, яка викликала відгук на сторінках „Польмя“, „Савецкая Беларусь“ й инш. Зміст багатьох доповідей, зроблених на зборах комісії, друкують в „Савецкой Беларусі“.

Цьому сприяло те, що робота комісії мала за свій предмет переважно сучасність і завдання сучасности. Комісар народньої освіти В. М. Ігнатовський в часі свого перебування в Слуцькому ухвалив роботу комісії й доручив відділові народньої освіти, при якому вона існувала, допомагати дальшому поширенню роботи комісії. Коли основні завдання комісії були досягнені і завданням першої черги стало всебічне вивчення повіту, вона й реорганізувалася в повітове товариство отчинознавства.

Гурток вивчення Гомельщини заснувався в Мінську року 1923 й закrywся 1925 р. Він складався із студентів і мав на меті всебічне вивчення Гомельщини. В зимі члени гуртка працювали переважно над своєю методичною підготовкою, а влітку безпосередньо вивчали свій край у Гомельщині.

Діяльність гуртка відбувалася в дуже тяжких умовах, але все-ж він досяг певних наслідків у збірчій роботі і мав велике виховне значіння.

Організація Вітебського губерніяльного, а потім окружного товариства краєзнавства почалася в кінці 1923 р., але самий розпал праці припадає на першу половину 1924 р. Товариство утворилося за мішаним принципом заснування бюро й товариства, був вироблений статут і докладні плани роботи по секціях. Але товариство не було зареєстроване ні губерніяльною, ні повітово-міською президією Виконавчого Комітету. Аж в-осени 1924 р. відкрилося у Вітебську Окружне товариство краєзнавства, яке з успіхом працює й тепер.

Усі ці організації роботу свою провадили білоруською мовою (а фундатори Вітебського товариства краєзнавства прямували до цього) і працювали на користь широких робітничих мас Білоруси, допомагаючи утворенню білоруської культури, пролетарської змістом і національної формою. Тому вони з повним правом можуть бути названі першими білоруськими краєзнавчими організаціями.

Протягом 1924/25 акад. року відбулося масове заснування місцевих білоруських краєзнавчих організацій.

Низова краєзнавча організація є гурток краєзнавства. Він має на меті всебічне вивчення порівнюючи невеликої території — міста чи частини району.

Діяльність гуртків об'єднує районне т-во краєзнавства, що має на меті всебічне вивчення району. Нарешті, третя форма організації — окружне товариство краєзнавства має на меті всебічне вивчення й дослідження округи. Районові та окружні товариства одержали свою назву від території, яку вони вивчають.

Крім згаданих, існують ще гуртки краєзнавства по школах і технікумах, гуртки краєзнавства по профсоюзних організаціях і товариства у Державному Університетові та Державному Ветеринарному інституті. Вони так само мають на меті всебічне вивчення окремих частин Білоруси.

Усіх краєзнавчих організацій 302; з них: гуртків—102, районних товариств краєзнавства—100, окружних товариств краєзнавства 8 і товариств краєзнавства при високих школах—2.

Матеріальна база краєзнавчих організацій трохи покращала, але не скрізь однакова. Загалом, минулого року краєзнавчі організації мали 8.500 карб., а цього року по місцевих бюджетах мають 9.600 крб. Зрозуміло, що це далеко не те, що треба було-б, але все-ж певною мірою задовольняє перші потреби.

Загалом кількість членів краєзнавчих організацій за останній рік збільшилася на 100%; тепер ми маємо 10.200 чолов. Ні по одній окрузі ми не маємо зменшення.

Розподіл за партійністю, національністю та професією складу краєзнавчих організацій висвітлюється у % для нас детальніше з наступних чисел: членів та кандидатів КПБ—8%, членів КСМ—11,7%, безпартійних—80,3%, білорусів—81%, євреїв—14,4%, поляків—1,3%, росіян—2,2%, інших—1,1%, робітників освіти—60%, учнів—27%, інших—13%.

Отже, пропорціонально до складу населення БСРР національний склад наших організацій зростає правильно. Правда, краєзнавча робота серед єврейського та польського населення почалася пізніше, але все-ж вона встигла охопити досить велику кількість жителів, якої збільшення як і кількості краєзнавців взагалі—чергове завдання місцевих організацій. Збільшення це мусить відбутися коштом селян, робітників, а також членів всіляких професійних спілок.

Разом з кількісним зростанням визначається й якісне. Тим часом як раніш переважна кількість членів висвітлювали собі свої обов'язки в молодих організаціях, цього року число осіб, що робили яку-небудь краєзнавчу роботу, становить 47% усіх членів сітки.

Безперечно, що ці числа показують якісне поліпшення персонального складу краєзнавчої сітки, але, на жаль остання ще не увібрала в себе все те, що може бути корисне в справі краєзнавства. Ще є багато установ та осіб, що можуть бути корисні у цій справі, але вони ще не об'єднані в організації. Так, часто місцевий техник, напр., навіть не бувши членом організації, дає цікаву роботу про шляхи району; місцева сільсько-господарча або метеорологічна станція видають свої праці і т. инш.

Краєзнавча справа в БСРР цілком добровільна. Там, де були відповідні умови, особливо по краєзнавчих організаціях окружних центрів, працювали по секціях. Останні були різноманітні; етнографічно-історичні, економічні, природознавчі, історичні, природо-географічні, єврейські і т. инш.

Практика показала, що легше розподіляти працю инакше, і останнім часом працюють такі секції: культурно-історична, природо-географічна, громадсько-економічна, єврейська, польська та латиська.

Коли немає відповідних умов для всіх—працює кілька секцій. В складі секцій звичайно є комісії. Зв'язок місцевих краєзнавчих організацій з радянськими, профсоюзними, громадськими і партійними установами та організаціями налагоджений, і краєзнавчі об'єднання

цілком перейнялися потребою цього звязку. Він виявляється взаємним представництвом, даванням довідок установам та організаціям і т. инш.

Музеїв відкрито 18 з 11.239 експонатами й 13 власними помешканнями.

Крім музейних збірок, організації протягом цього часу зібрали дуже багато всіляких матеріалів; визначити їх число певною класифікацією дуже тяжко, бо вони дуже різноманітні.

За звітками звітних схем маємо тільки за один академічний рік: карток — слів місцевої мови — 87,230, фольклорних записів — 9,632, колекцій — 179, описів — 413, заповнених анкет — 500, інших матеріалів — 736.

Краєзнавчий рух своєю природою вимагає, щоб краєзнавчий процес цілком відбувався на місцях, щоб організації не оберталися на простих агентів збирання матеріялу для центральних інституцій. Але, досі наші організації ще мало обробляли свої матеріяли, і це є їхнє чергове завдання. Інші матеріяли найчастіше передавано до вищої краєзнавчої організації або безпосередньо до Інституту Білоруської Культури.

Крім вищезазначених матеріалів, багато є їх в ділах загальних зборів та конференцій організацій, яких протягом одного академічного року відбулося: секційних зібрань — 243, загальних зборів — 160, конференцій районних — 30, конференцій окружних — 15, наукових доповідей на них — 187.

Перелічити заголовки всіх відомих нам доповідей на зборах і конференціях майже неможливо, тому обмежуємося їх загальним переліком. Переважний характер доповідей методичний, а також культурно-історичний та громадсько-економічний. Частина матеріалів знаходиться по організаціях у рукописах.

Далеко не останню ділянку діяльності краєзнавчих організацій становило подорожування. Всі форми його: експедиції, подорожі, екскурсії й мандрування давали дуже багато для пізнання свого рідного краю.

Організаційний кругобіг роботи перешкоджав нормальному розвитку цієї справи. По всіх округах відбулося протягом року — 182 різних форм подорожування.

Реалізація творчости краєзнавчої сітки, як справа нова, не цілком задовляла її потреби. До цього спричинявся й матеріяльний стан організацій, їх бідність.

В основному ж реалізація творчости йшла правильним шляхом: видавано рукописні часописи, часописи на шапірографах і шклописах, видані звичайним друкарським шляхом, а також міщено матеріяли в місцевих та центральних газетах, „Нашім Краю“ та інших часописах і виданнях. Власні видання друкарським способом мали три окружних товариства й містили свої праці в місцевих газетах — 11 організацій, в центральних — 6, в „Нашім Краї“ — 27, инш. часописах — 2, инш. виданнях — 1. На жаль місцеві газети не так багато уміщують матеріялу краєзнавчих організацій.

Популяризація робилася досі переважно способом доповідей. Усний живий звязок дуже корисний, але він обслуговує тільки дану невелику аудиторію. Тому до нього додають письмову популяризацію друком, а також інформацію про свою діяльність через друк. Трохи випадковий характер мали й місцеві краєзнавчі виставки, улаштовувані в часі своїх або інших з'їздів, або звичайні.

Умови праці нашої сітки були далеко несприятливі: відсутність коштів, помешкань, перевантаження членів сітки іншою роботою і т. інш. Часопис „Наш Край“ в головному задовольняє сітку. У деталях виявилася потреба давати більш методологічного та організаційно-методологічного матеріалу.

З праць наших місцевих краєзнавчих організацій по округах треба відзначити такі.

В Оршанщині оброблено: „Історія Орші“, „Матеріали до історично-археолог. мапи округи“, 1905 р. на Оршанщині, „Орша від XI до XVII століття. „1863 р. на Оршанщині“, „Опис Дубровенського й Талочинського районів“ та інш., частина яких вже з'являлася в періодичній пресі — в „Нашім Краю“, „Радянський Білорусі“, „Комуністичним шляху“; крім того, правління Окружного Т-ва видало свою збірку праць „Оршанщина“ — з випуски. Матеріали посилено також і до ЦБК та до Сільсько-Господарчої Академії. Виявлені корисні копальни в окрузі, зібрані словникові матеріали і т. інш. Є свій музей.

На Бобруйщині злагоджено до друку збірник „Бобруйщина“ й улаштовано краший краєзнавчий музей в БСРР.

У Слуцьку силами міської організації з допомогою районних об'єднань утворено гарний краєзнавчий музей і відбулася цікава подорож по Случчині, опублікована в „Нашім Краєві“.

Вітебське окружне товариство краєзнавства видало „Крашаніна“ (вибійка) Шлюбського, „Крашаніна“ Фурмана, „Білорусько-російський словник“, „Білоруська архітектура“ і „Вітебський краєвий словник“ Каспаровича, „Білоруське мистецтво“ — Іпеля, „Економічний нарис БСРР“ — Авхімені, „Вітебськ у гравюрах Юдовіна“ — Фурмана, „Нова білоруська література“ — А. Богдановича і збірник „Вітебщина“. Складена подорожня книжка по Вітебщині та другий том „Вітебщина“. Правління спробувало притягти працівників не з Вітебщини для вивчення останньої: Лунгерсгаузен (Горкі) взявся дати геологічний огляд, Спіцин (Ленінград) — археологічний, Ширяєв (Крим, Алушка) — працю з мистецтва і т. інше.

Правління давало багато довідок про місцевий край місцевим радянським і профсоюзним організаціям, а також центральним, при чім деякі члени т-ва брали систематичну участь в роботі відповідних комісій Інбелкульту.

Могилівське Окружне Товариство Краєзнавства видало перший том „Могилівщини“ і впорядкувало матеріали до другого тому.

На Мозирщині злагоджена до друку збірка „Мозирщина“, а в Мінщині товариство розпочало працю в справі видання „Мінщини“.

На Борисовщині видається часопис „Наш район“ на шклописі. Збирається матеріал для збірки „Борисовщина“.

На Полоччині відкрито цікавий музей переважно культурно-історичного характеру.

Товариство Краєзнавства Державного Університету остаточно організаційно оформилося 1926 року. Воно має на меті дослідження окремих країв Білоруси, наукове розроблення вже зібраних матеріалів і підготовку наукових робітників у процесі здійснення поставленої від себе мети. Нині Товариство має близько 200 членів студентів і наукових робітників Університету, які працюють у 5 секціях Товариства: методичній, культурно-історичній, соціально-економічній, природничо-географічній та єврейській. В кожній секції вже обмірковано низку цінних наукових доповідей. Найважливіший момент у праці Товариства є експедиція в Мозирську округу, впоряджена з

матеріальною допомогою Мозирського Окружного Товариства Краєзнавства влітку 1927 року. Наслідки експедиції вже впорядковані до друку.

На початку 1927—28 академічного року Борисовська, Калінінська, Речицька, Слуцька округи скасовані. Окружні товариства краєзнавства в цих округах реорганізувалися в районів, відповідно адміністративному принципу районування нашого краєзнавчого руху й увійшли до складу відповідних округ.

Краєзнавчу діяльність місцевих краєзнавчих організацій обчислює, об'єднує й керує нею Центральне Бюро Краєзнавства. Беручи до уваги зростання краєзнавчих організацій знизу, Інститут Білоруської Культури в грудні 1923 р. вилучає комісію з трьох членів для організації названого бюро. 1-го грудня 1924 року затвердив Народний Комісаріат Освіти. На першому засіданні Центрального Бюро 29 лютого 1924 було ухвалено виявити місцеві краєзнавчі організації, виробити нормальні статuti для них, заснувати краєзнавчу консультацію для них і т. інше.

Завдяки частим змінам ЦБК, а також реорганізаціям Інституту Білоруської культури, при якому воно існує, діяльність його змогла широко розгорнутися тільки від початку 1926 р. Але й раніш воно робило доволі велику об'єднуючу, організаційну й керувальну роботу. Між іншим, воно скликало: першу Мінську загально-мійську краєзнавчу конференцію в березні 1923 року, першу Всебілоруську Краєзнавчу Конференцію у грудні 1924 р., перший Всебілоруський З'їзд у лютому 1926 року, другий Всебілоруський Краєзнавчий з'їзд у лютому 1927 року й цілу низку вселяких нарад.

З 1925 року Центральне Бюро видає щомісячник „Наш Край“, з його ж допомогою виходить низка вселяких спеціальних програм та інструкцій. Крім того, керування місцевими організаціями здійснювано через звичайне листування й виїзди наукових робітників на місця.

Що до організаційного керування, то Бюро допомогло оформитися більшості краєзнавчих організацій і року 1926 виробило статuti для різного типу краєзнавчих організацій. В той же час полічило всі краєзнавчі організації й опублікувало списі їх 1927 року в часописі „Наш Край“ (№ 1, ст. 103).

Поза тим воно вивчало історію білоруського краєзнавства. Як допоміжні установи в складі Центрального Бюро існують такі комісії: шкільного краєзнавства, краєзнавчого руху по вищих школах та технікумах, краєзнавчих подорожів і мандрівок, фенологічна. Останнім часом організований як тимчасова допоміжна установа, виставочний комітет для організації 1-ої Всебілоруської виставки краєзнавчих фотографій та зарисовок. Усі комісії та комітети зробили велику роботу в царині своєї діяльності, а фенологічна комісія об'єднала працю близько 120 фенологічних пунктів.

Крім Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки, білоруси живуть по інших частинах Спілки Радянських Соціалістичних Республік, у Латвії, Литві й Західній Білорусі, що тепер під Польщею. Вивчення території, що ними залюднена, їхнього оточення й життя взагалі вони ще майже не налагодили. До останнього часу вони є об'єкт, який вивчають інші, самі-ж себе вони вивчають дуже мало.

В сусідніх спільчанських республіках білоруських краєзнавчих організацій або білоруських секцій загальних краєзнавчих гуртків і товариств немає. Найбільш активні краєзнавці — білоруси входять у склад російських та українських краєзнавчих об'єднань і працюють.

там, даючи часами дуже цінні наслідки своєї роботи. У Москві, Ленінграді й Києві при різних білоруських земляцтвах існують гуртки краєзнавства, які мають на меті методичне готування своїх членів до вивчення й досліджування Білоруси чи певної її частини. Завдяки матеріальній незабезпеченості самих гуртків та їх членів, діяльність цих гуртків виявилася дуже мало. До певної міри цьому сприяв і слабкий їх зв'язок з Центральним Бюро Краєзнавства. Треба думати, що згодом ці гуртки зміняться й стануть дуже корисними колективними діячами в справі вивчення й дослідження Білоруси.

Білоруське краєзнавство в Латвії, де є понад 75.000 білорусів, досягло поки що досить значних результатів у справі популяризації ідей вивчення білорусами густо заселених ними територій, самих себе й свого життя, а також в царині збирання краєзнавчого матеріалу. Ця праця концентрувалася круг білоруських шкіл, особливо гімназій та редакції закритої тепер газети „Голос Білоруси“. Останнім часом працює Білоруський краєзнавчий гурток при товаристві білорусів—виборників у Сойм та інші органи в Латвії. У поштовій скринці „Голоса Білоруси“, у замітках, що вмістив в нім його редактор, а так само інших давалося певні завдання та інструкційні поради що до фотографування місцевого краю й надсилки фотографій, що ілюструють історію його, збирання матеріалів про катування селян поміщиком Борховим 1838—1841 р. р. і повстання селян, про запис народніх переказів і взагалі фольклору, надсилку описання озера та переказів про нього і т. инш. Порушувалося питання про організацію об'єднаного білоруського хору, який би через певний час виступив у різних містах Латвії.

При білоруській Двинській гімназії був організований фотогурток, що мав на меті ілюструвати життя білорусів у Латвії та їх оточення, як у сучасному так і в пам'ятках минулого. У газеті „Голос білоруса“, а потім окремою брошурою була видана інструкція для збирання словникових матеріалів місцевої народньої білоруської мови.

У латвійському білоруському земляцтві в Празі готувалася праця „Латвійсько-білоруські взаємовідносини в світлі історії“. При білоруських учительських курсах у Ризі мав організуватися краєзнавчий гурток.

За останніх п'ять років учні білоруських гімназій подали до місцевої виставки багато матеріалів, але невідомо, де вони загинули. Щось із 7 оригінальних малюнків, що ілюструють місцевий край, розміщені в білоруських виданнях. У часопису Люцинським, нині закритім, білоруська гімназія вмістила до 70 фольклорних записів і народніх переказів; у часопису Двинської білоруської гімназії „Шкільна праця“—сім та в газеті „Голос білоруса“ 10. Безперечно ці записи мають певні хиби, але без них не обійдеться ніякий дослідник білоруського фольклору. Науково-краєзнавчий гурток одержав словникові матеріали, більшість яких належить Борковському з Краславки. У газеті „Голос Білоруси“ гурток опублікував працю „Релігійне життя білоруського народу“. Нині друкується цікава праця одного з членів гуртка під заголовком „Білоруси в Латвії“ розміром з на 15 друкованих аркушів. Гурток розпочав всебічне описання Латгалії, де білоруси живуть суцільною масою. Зроблено до 5 екскурсій по Латвії, в яких брали участь учителі й учні. Головна перешкода розвитку краєзнавчого руху серед білоруської національної меншости в Латвії є матеріальна бідність її, утиски білоруських культурних організацій та установ від влади й повна

відсутність зв'язку з центром білоруського краєзнавчого руху і звідси відсталість від білоруської науки взагалі.

Не вважаючи на досить великий розвиток білоруського друку в Литві, білоруське краєзнавство там навіть не розпочиналося. Видано великий том „Історії білоруської книги“, „Русько-білоруський словник“ і 12 чисел часопису „Кривіч“, які мають загально білоруське значіння. У часописові „Кривіч“, що більше вже не виходить, майже не зустрічається краєзнавчих матеріалів, які-б описували життя білорусів у Литві, їх оточення й т. інше. А останнім часом у Литві уряд спинив навіть правого напрямку білоруську наукову роботу.

В Західній Білорусі змагаються за своє існування й ледве животіють дві краєзнавчі установи, а саме — Білоруське наукове товариство і Музей ім. Луцкевича.

Білоруське Наукове Товариство засновано у Вільні 1918 року. Мета його — розвиток наукової праці, збудження інтересу до наукових дослідів і популяризація знань. Товариство складається з секцій: музейної, мовознавчо-термінологічної й краєзнавчої. Товариство лагодить до друку свій перший щорічник.

Білоруський музей ім. Яна Луцкевича у Вільні відкрив Білоруське Наукове Товариство 1921 р. Керує музеєм правління Білоруського Наукового Товариства, на чолі із старшиною А. Луцкевичем (тепер у тюрмі). Музей має такі відділи: рукописів, бібліотеку, графіки й малярства, нумізматики, зброї, стародавніх тканин, народніх виробів.

Польський уряд душить білоруський нарід у Західній Білорусі і не спинився навіть перед арештом білоруського вченого Антона Луцкевича — старшини Білоруського Наукового Товариства.

При багатомільйонній кількості білоруського населення Західньої Білорусі польський уряд не дозволяє мати ні одної дійсно білоруської краєзнавчої організації.

А. ХОМЕНКО

До національно-культурної характеристики людности Радянської України

(За переписом 17 грудня 1926 року)

Питання національно-культурного порядку в цілому організаційному плані радянського перепису населення 17 грудня 1926 року мають дуже поважне місце.

З великою увагою поставилися радянські статистики перш за все до методів призбирання відомостей в цій справі. Добра інформація широких кол трудящих про основні завдання перепису, добре усвідомлення переписним персоналом тої головної мети, що її треба мати на оці в даному разі, відшукування певних шляхів в самій техніці запитування та занотовування відповідей — все це, маючи велике значіння для успіху перепису взагалі, ще більше значіння має для правдивого освітлення національної проблеми. Зважаючи на це, радянські статистики, як у цілому Союзі, так і в нас, на Україні, вжили всіх можливих заходів, щоб успіх справи був максимально забезпечений; до розгляду питань техніки перепису та питань програмових були притягнені наукові інституції; відбулися численні місцеві з'їзди робітників державної статистики та два всесоюзні з'їзди; головні кадри переписного персоналу були підготовлені багато раніш, ніж розпочався самий перепис; інформація населення була поставлена широко і повно, в часі була обчислена добре. Наслідком тих зусиль об'єктивні умови склалися дуже сприятливі. Тим то, аналізуючи тепер уже розроблений матеріал перепису, можемо ставитися до нього з цілковитим довір'ям.

Як відомо, під час перепису на кожну людину, що проживала в межах СРСР, списувалося так звану особисту картку. Серед запитань тої особистої картки знаходимо такі три, що безпосередньо стосуються до національно-культурної проблеми (подаємо їх в редакції картки):

- 1) Національність (народність) . . . . . для чужинців: якої держави підданець
- 2) Рідна мова . . . . .
- 3) Письменність. Якими мовами читає й пише . . . . .
або тільки читає . . . . . чи зовсім не читає і не пише . . . . .

Всі інші питання особистої картки, розуміється, можна використати для освітлення тої ж проблеми, та вже не безпосередньо, а як, загалом кажучи, матеріал до вивчення людности та суспільних взаємин.

Ці запитання, власне, визначають тільки певні теми: щоб цінувати наслідки розроблених матеріалів та вміти тими наслідками оперувати, треба знати конкретний зміст цих запитань — тем. Що до

нашого перепису, то це тим більшу має вагу, що радянський перепис в визначенні конкретного змісту запитань має певні особливості, де-в-чому знайдемо навіть певне новаторство.

З різних розумінь, яке вкладають у термін „національність“, радянський перепис одразу взяв рішучу орієнтацію на національність в етнографичному значінні, себ то на те, що досить адекватно визначається російським словом „народность“, або французьким терміном „nationalité ethnique“. Про це цілком недвозначно говорить інструкція до перепису: „Питання про національність має на меті вияснити етнографичний склад населення... Відповідаючи на питання, не можна плутати національність з релігією, підданством, громадянством, або перебуванням на території якоїсь республіки“. Далі ідуть пояснення, що виникли головним чином з ініціативи української державної статистики: „Щоб точніш записувати про осіб, які, може, називатимуть себе „руський“, треба, щоб ці особи точно визначали, за кого саме — руських (росіян), українців, чи білорусів вони себе вважають“. Тоб то — жодних „общероссов“.

Здійснення радянської політики в національній проблемі висуває потреби як найкраще з'ясувати становище тої або іншої етнографічної групи в цілій конкретності реальних особливостей цього становища; найскладніша сторона проблеми — піднесення культурного рівня відсталих народів — з свого боку вимагає, щоб досліджувати, опубліковувати і вивчати саме найбільш, сказати б так, елементарні одиниці з погляду етнографічного, а не тільки ті групи, які являють собою вже далше, й з логичного та й з історичного погляду, об'єднання таких елементарних одиниць. Цю провідну ідею й підкреслює інструкція тим наголосом, що припадає на слово „народність“. До речі, російський текст інструкції вживає ще й терміна „племенной“ („етнографический“).

Що повинне свідчити про належність до тої або тої етнографічної групи? Коли теоретично й можна більш-менш докладно відповісти на це питання, то в практиці демографічного перепису, де б такий перепис не робити, натрапляємо на багато труднощів. Зрештою, хоч якого визначення національності додержуватися, доведеться погодитися з тим, що національна група є не елементарна, а кумулятивна група, що зміст визначення національності становить не одна якась ознака (подібно до того, як ознаки — вік, стать і т. и. для вікових груп або груп за статтю), а певна сума ознак, краще сказати, певна кумуляція ознак (при чому питання про те, яких саме ознак, досі ще є питання спірне і об'єктивно не остаточно розв'язане). Але коли б і можна було дати цілком вичерпане бездоганне визначення національності, тим ще не було б розв'язане питання, як ставитися до персональної оцінки цього становища, своєї національної належності тої або іншої людини. Розуміється, ігнорувати свідомі зізнання громадян, нехай які, з об'єктивного погляду, ці зізнання будуть неправдиві, позбавити волі самовизначення, ніяк не можна. Отже шлях, яким йшла радянська статистика, — писати за словами громадян, — давши наперед всі пояснення, щоб сторонні моменти (релігія, місце народження, перебування на території тої або іншої республіки і т. и.) не впливали на відповідь — такий шлях треба визнати за єдиний правдивий. „За кого (з національності) він себе вважає, — це вирішає той, кого запитують“ — говорить інструкція до перепису.

Відзначимо, що така організація реєстрування національності, очевидно ґрунтується на припущенні про можливість одержати без-

посередню відповідь про національну приналежність та фактично не становить жодних меж до самовизначення.

Одна з дальших, але цілком поєднаних з тільки розгляненими, особливостей радянського перепису є цілковите відокремлення питання про національність від питання про рідну мову. Практика деяких сучасних європейських переписів (німецьких, наприклад), так само, як практика багатьох давніших переписів, в тім і першого „всеросійського“ перепису 1897 року, цього відокремлення не знає. Перепис 1897 року, властиво кажучи, про національність і зовсім не запитує, а питає тільки про рідну мову. Яка рідна мова — така і національність, але про рідну мову запитують не задля неї самої, а саме задля з'ясування національності. В публікаціях цього перепису зустрічаємо таблиці з заголовком: „Распределение населения по народностям на основании родного языка“. Зрозуміло, що в цьому разі ознака рідної мови (*langue maternelle*) та ознака національності з'єднуються в одне спільне ціле, принаймні, в основних своїх частинах.

Вживаючи того ж терміну „рідна мова“, перепис 1926 року надає цьому розумінню вже іншого змісту. Зміст цей не є новий, по суті своїй він найбільше наближається до того, що визначити можна як мову „звичайно вживану“ („*Umgangssprache*“ „*langue habituelle*“): „За рідну мову того, кого запитують, вважаємо ту, що нею він краще володіє. Коли хто звичайно говорить не тою мовою, що нею він краще володіє, за рідну мову вважають таки ту, що нею він краще володіє. — такі пояснення та директиви інструкції. Коли взяти російський текст загально-союзної інструкції (Україна мала свою інструкцію, яка пристосовує до наших конкретних умов директиви загально-союзної інструкції), то в ньому нема підкреслення переваги ознаки „кращого володіння“ над ознакою „звичайно говорить“, але через те нема й досить чіткого визначення.

„Родным языком признается тот, которым опрашиваемый лучше всего владеет или на котором обыкновенно говорит“, — таку формулу подає інструкція загально-союзна. Як бачимо, волі самовизначення в цій справі зазначаються певні межі. Питання розв'язується ніби в такий спосіб: треба виявити, якою мовою людина найкраще володіє, та цю мову й записати в графу „рідна мова“. Розуміється, мабуть для $\frac{8}{10}$ (коли не більше) людності Союзу те або інше визначення, ті або інші методи одержувати та записувати відповіді жодного не мали значіння, бо для цих $\frac{8}{10}$ є тільки одна якась мова — отже вона буде такою, яким би способом ми її не визначали, яких би методів реєстрування не додержувалися. Але, як тільки ми зустрічаємося з випадком, коли людина більш-менш знає хоча б дві мови (на Україні — великі мільйони людності, серед українців в інших республіках Союзу, так само, як і у тих народів, що в окремих республіках становлять меншість — теж великі мільйони) — одразу виникають всі труднощі, сполучені з точним додержуванням вказівок інструкції. Що саме повинне бути за критерій кращого й гіршого володіння мовою, чому саме таку мову, коли вже далось її виявити, називати „рідною“, як бути в тих випадках, коли людина свідомо не згоджується з тим, щоб польську або російську мову, якою вона володіє краще, ніж українською, або єврейською, називати рідною, особливо тоді, коли ця людина з національності визнає себе за українця або єврея, а не за поляка або росіянина? На всі ці запитання інструкція не дає жодних відповідей. Розуміється, „мудрствовать лукаво“, коли справа йде про масову статистичну операцію, нема чого: в великих

числах нівелюються помилки, до широких мас не можна підходити з усіма тонкощами теоретичної досконалості. Але тоді нема чого й оперувати з епітетом „рідний“, можна і в картці зазначити „мова, що нею краще володіє“.

Цілковите відокремлення питань про національність та про мову мало на меті дати змогу по зіставленні наслідків розроблення за тою та іншою ознакою виявити наслідки асиміляції. Не можемо не зауважити, що на нашу думку ця проблема розв'язана далеко не бездоганно. Справді, асимільований — це той, хто, будучи органічно, сказати б так, з'єднаний з одною якоюсь національністю, користується переважно з культури (і перш за все — з мови) іншої національності. Отже, щоб вияснити, скільки є асимільованих, треба в першу чергу знати, скільки є органічно з'єднаних з тою або цією національністю. Не становлячи жодних меж для національного самовизначення, не розглядаючи мотивів, з яких ті чи ці громадяни зачисляють себе до певної національності (аби тільки ці мотиви не були звичайною помилкою та непорозумінням), перепис не може дати обчислення органічно поєднаних національних груп. Навпаки, за практикою перепису, самий факт причислення себе до певної національності міг раз-у-раз свідчити не про первісні органічні зв'язки, а про дальші процеси освоєння певної національної культури, себ то дана національна група могла складатися з якоїсь частини людей органічно пов'язаних, плюс якась частина, що цих органічних зв'язків не має, навпаки, має їх з іншими етнографічними групами, а до цієї групи пристала, як уже асимільована.

Коли, значить, самий облік за національністю не гарантує обчислення органічних етнографічних масивів, треба питання про асиміляцію розглядати тільки в межах мови. Це, мимо того, диктує й сама логика: національності, як сумі ознак, ми повинні протиставити таку ж приблизно суму ознак. На що саме показує непоміщення мови та національності? не більш, як роз'єднання на одній з ділянок культурного фронту, правда, на ділянці мабуть найважливішій, але все ж таки на одній тільки ділянці. І таке роз'єднання можна констатувати тільки в тому разі, коли ми певні, що всі, хто належить до даної національності, так або інакше знає її мову. До того ж, міра цього роз'єднання невідома зовсім: в одному разі може бути добре, порівняльне знання двох або трьох мов з невеличкою перевагою одної з них, в другому разі погане знання де-кількох мов, з більшою перевагою знання одної з них і т. и. Запровадження епітету „рідний“ — не гарантує нас від того, що були і такі випадки, коли записувано не ту мову, що її краще знають, а навпаки, саме ту, що її знають гірше (скажімо, серед українців, мешканців міст, краще знання російської мови без сумніву дуже поширене явище: чи ж всі вони визнають її за рідну?).

Мові, засвоєній наслідком асиміляції, треба протиставити мову, засвоєну органічно, або ту, що мала б бути засвоєна органічно. В цих тільки межах і тільки про такого роду асиміляцію й слід би було говорити. Технічно для того треба було б поставити що найменше два питання про мову, приблизно в такій формулюванні: 1) яка мова, що її вивчив у батьків, з дитячих літ, 2) цю, або якою саме іншою мовою нині краще володіє.

Коли розходження нема — нема асиміляції, коли є — навпаки. Це ті міркування, які можна висловити по теоретичному розгляді питання, не переводячи аналізи самих наслідків перепису. Ці думки

не раз були висловлені й на статистичних з'їздах, при чому найбільше від українських та білоруських статистиків. Аналіза підсумків перепису стверджує правдивість цих думок, хоча й не можна сказати, щоб хибні сторони організації якось значно відбилися на наслідках перепису в цілому. Проте, в окремих випадках, розглядаючи окремі національності, доводиться бути досить обережними, користаючи з матеріалів перепису. Але про це далі, а тепер звернімося до розгляду найважливіших підсумків та до констатації й аналізу найважливіших фактів.

Загальна кількість населення УСРР на 17 грудня 1926 року — день перепису — становить **29.019.747** (з того **14.095.408** чолов. стати та **14.924.339** жіночої стати). З цієї кількості чужинців було 23.207, решта — громадяни СРСР. Величезна більшість з них є, розуміється, в той же час і громадяни УСРР, але скільки таких, що були громадянами СРСР, не є одночасно громадяни УСРР — це лишилося невідомим, та це й не має жодного значіння так само для наших статистичних дослідів, як і в житті трудящих радянського Союзу. Відомостей про національність чужинців під час перепису зовсім не збиралося; але чужинці, як бачимо, не становлять навіть 0,001-ої людності України. Отжеж, відкидаючи чужинців, маємо такий розподіл людності України за національністю: ¹⁾

Національності	Загальна кількість людности	З того людности		На 1000 людности припадає осіб даної національності серед населення			Міська й сільська людність кожної національності у 0/10 0/10	
		Міської	Сільської	Всього	Міського	Сільського	Міська	Сільська
Все населення (без чужинців)	28 996 540	5.359.240	23.637.300	1.000,0	1.000,0	1.000,0	18,5	81,5
Українці	23.218.860	2.536.499	20.682.361	801,4	473,9	875,7	10,9	89,1
Росіяни	2.677.166	1.343.689	1.333.477	92,4	251,0	56,5	50,2	49,8
Євреї	1.574.391	1.218.615	355.776	54,3	227,7	15,1	77,4	22,6
Поляки	476.435	98.747	377.688	16,4	18,4	16,0	20,7	79,3
Німці	393.924	34.253	359.671	13,6	6,4	15,2	8,7	91,3
Молдавани	257.794	11.412	246.382	8,9	2,1	10,4	4,4	95,6
Греки	104.666	10.763	93.903	3,6	2,0	4,0	10,3	89,7
Болгари	92.078	3.598	88.480	3,2	0,7	3,7	3,9	96,1
Білоруси	75.842	37.242	38.600	2,6	7,0	1,6	49,1	50,9
Інші національності	99.558	57.554	42.004	3,6	10,8	1,8	56,8	43,2
Націон. невідома	25.826	6.868	18.958	—	—	—	—	—

Серед національностей, що ми їх об'єднали в групу інших, найчисленніші такі:

	УСРР	Міста	Села
Татари	22.281	16.764	5.517
Чехи	15.905	3.741	12.164
Цигани	13.578	2.540	11.038
Вірмени	10.631	9.579	1.052

¹⁾ „Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926“. Статистика України, № 124. Видання ЦСУ України, Харків, 1928.

Що ж до решти, то ні одна з національних груп не має по всій Україні навіть 10 тис. своїх представників, здебільшого зустрічаємо тільки числа, що не дорівнюють навіть одній тисячі — тоб то людність ця остаточно розпорошена, перебування її на Україні є явище більш-менш випадкове.

Коли взяти на увагу величезні міграції, що характеризують всю давню історію Східної Європи й сягають майже до наших днів, коли зважити численні колонізаційні процеси, які відбувалися на терені самої України, то супроти цього всього людність УСРР зовсім не є занадто різноплемінна. Справді, українці становлять 80,1%, далі ж одразу маємо дрібні відсотки: росіяни — 9,2%, євреї — 5,4%, на всі ж інші національності разом припадає тільки 5,3%. По сусідніх державах, за винятком самої Білоруси, вага основного етнографічного масиву значно менша:

в РСФРР росіян	78,6%
„ БСРР білорусів	80,6%
„ Польщі поляків	69,2%
„ Чехословаччині чехів разом зі словаками	65,5%

Коли згадати, якими заходами забезпечувалася „національна більшість“ польського перепису 1921 року, коли не обстоювати з'єднання чехів із словаками — скільки ми знаємо, цього не обстоює й велика кількість словаків — то маємо чудову ілюстрацію, як за принципом національного самоозначення будуються буржуазні національні держави. В Радянському Союзі стосунки зовсім інші, коли не сказати — протилежні.

Характер розселення основної етнографічної групи на певній території, стосунки, що утворюються в процесі цього розселення на межах території при зустрічі з іншими етнографічними групами та дальші колонізаційні і міграційні процеси — все це утворює передумови (що до простору та співвідношення чисел, розуміється) до більшої або меншої різноплемінності людности. Накладання на цю територію юридично визначених державних границь в певний момент (для усієї Східної Європи це саме теперішній майже час) є той останній акт, що остаточно визначає як ступінь об'єднання даної групи в національно-державне ціле, так і вагу цієї групи в цьому цілому.

За інших рівних умов, очевидно, чим більша частина якоїсь нації належить до однієї держави, тим меншу відносну вагу ця нація має в цій державі, менший становить відсоток всієї людности.

Отжеж і в УСРР порівняльно дуже високий відсоток, що припадає на національну більшість, сполучений з тим фактом, що далеко не всі українці об'єднані до одної держави. Як відомо, поруч із західними границями УСРР, проживають ще великі мільйони українців: під Польщею $4\frac{1}{2}$ міль., під Чехословаччиною $1\frac{1}{2}$ міль., під Румунією $\frac{3}{4}$ міль. Мало не 90% з цього числа проживає в межах української етнографічної території, цеб-то там, де українці становлять абсолютну більшість населення. Що ж до східних границь УСРР, то за відомостями перепису 1926 року, поруч із цими границями, в РСФСР проживає така кількість українців:¹⁾

¹⁾ „Народность и родной язык населения СССР“. Видання ЦСУ СРСР, Москва, 1928. Далі, наводячи числа по Союзу, а не по самій Україні, користуємося переважно цим виданням.

На Курщині	554.654
„ Вороніжчині	1.078.552
„ Донецькій окрузі Півн. Кавк. краю	206.520
„ Донський	498.287
„ Кубанський	915.402
„ Таганрозькій	191.771

3.445.186

Не маючи деталізованих підсумків — хоча б по повітах Курщини та Вороніжчини та по районах (волостях) Північно - Кавказького Краю, не можемо тепер точно визначити етнографічних меж українців. Але коли виходити з грубого зіставлення з підсумками попередніх переписів, то треба припустити, що по тих місцевостях цих губернь та округ, де українці повинні були б становити не менш 70 — 75% населення, з показаних 3.445.186 українців $2\frac{1}{3}$ — $2\frac{1}{5}$ мільйони проживають поруч із границями УСРР, цеб то в межах етнографічної території. Далі на схід і південь, на сумежних з цією територією землях, але уже не сполучаючись з основним масивом в одне ціле та, здебільшого, як меншість серед росіян, проживають ще великі десятки й сотні тисяч українців, а саме¹⁾:

На Північному Кавказі:

Армавірська округа	305.126	або всієї людности	32,99%
Сальська „	207.195	„ „ „	43,90%
Ставропольська „	245.755	„ „ „	33,89%
Терська „	194.083	„ „ „	30,20%
Черноморська „	96.169	„ „ „	33,00%
Майкопська „	94.322	„ „ „	28,60%
Шахтинсько - Донецька окр.	70.686	„ „ „	13,10%

Разом . . 1.213.336

В Кримській А.С.Р.Р.	74.405	„ „ „	10,90%
„ Брянській губ.	131.837	„ „ „	6,60%

Разом . . 1.422.578

Цеб то мало не $1\frac{1}{2}$ мільйона українців. Решта українців живе вже далеко від границь УСРР, хоча іноді й дуже численними та компактними масами. Це вже, власне, безпосередньо не стосується до питання про національний склад УСРР, але щоб задоволити інтерес, який, напевне, у багатьох читачів виникає, подамо ще деякі цифрові ілюстрації²⁾:

Разом Українців в Союзі СРР 31194,8 тисяч з того:

а) в УСРР — 23218,9 тисяч, або 74,40% всієї кількості

Українців в Союзі;

б) поза межами УСРР — 7975,9 тис. або 25,60%

З цієї ж кількості на європейську частину РСФРР припадає 5803,3 тисячі, при чому, як ми уже казали, до $2\frac{1}{2}$ мільйонів на українську етнографічну територію, з пересічним відсотком серед загалу людности — 70 — 75; коли ж цей відсоток зменшити до 50, то мабуть буде не менш 3 — $3\frac{1}{4}$ мільйонів.

Я вважаю за зайву річ спинятися на детальному розгляді розміщення українців та інших національностей на просторі УСРР, бо

¹⁾ Ibid.²⁾ Ibid.

перепис тільки стверджує ті факти, про які ми знаємо із старої літератури в цьому питанні. Зауважу тільки, що великої різниці в етнографічному складі людности окремих округ нема, коли, розуміється, не зважати на міську людність. Наприклад, в тільки одна ділянка — Молдавська автономна республіка, де серед сільської людности лише половина належить до українців (50,1%). Навіть по таких округах, як Одеська, Луганська, Маріупільська, Сталінська відсоток українців значно більший за 50% (найменший на Луганщині — 59,8, та Мелітопільщині — 59,9, але більше вже нема округ, де б цей відсоток був менший за 60). Зауважу ще так само, що коли оперувати підсумками не по цілих округах, а по районах (волостях), то біля границь знайдемо тільки 3 райони з більшістю не українців, а росіян, а саме — Сорокинський та Столично-Луганський на Луганщині, та Путивельський на Глухівщині. Інакше кажучи, границі УСРР ніде майже не перериваються, ніде не перерізують території, заселені не українцями.

Справді порівняльно велику національну розмаїтість спостерігаємо поміж міською людністю. Тут українці не становлять навіть абсолютної більшости, проте все ж таки мають більшість відносно (47,4%). По українцях найбільше росіян (25,1%), тоді євреїв (22,8%). Цим, власне, різноплеменність міської людности й вичерпується: на всі інші національності припадає, як бачимо, тільки 4,7%. Серед більших міст відсоток українців менший, на три головні національності разом так само припадає менший відсоток, але ці більші міста (скажемо, з населенням понад 50 тис.) досить значно варіюють, що до національного складу. Коли взяти в кожному з них перші дві з більших числом національності, то матимемо:

Разом насел.		У відсотках	
Київ	513,6 тис.	укр. 42,2	євреїв 27,3
Одеса	420,9 "	рос. 38,7	євр. . 36,4
Харків	417,3 "	укр. 38,4	рос. . 37,0
Дніпропетровське	223,9 "	" 36,0	" . 31,5
Сталіно (в нових межах)	105,9 "	рос. 56,2	укр. . 26,1
Миколаїв	104,9 "	рос. 44,5	укр. . 29,9
Полтава	92,0 "	укр. 68,3	євр. . 20,1
Житомир	76,7 "	євр. 39,1	укр. . 37,1
Луганське	71,8 "	рос. 43,6	укр. . 43,4
Зінов'євське	66,5 "	укр. 44,5	євр. . 27,6
Кремінчук	58,8 "	євр. 49,2	укр. . 40,6
Херсон	58,8 "	рос. 36,0	укр. . 35,9
Вінниця	58,0 "	укр. 41,3	євр. . 37,6
Запоріжжя	55,7 "	укр. 47,3	рос. . 26,0
Бердичів	55,6 "	євр. 55,4	укр. . 26,4

тоб то в 7-ми з цих 15-ти міст більшість належить українцям, в 5-ти росіянам та в 3-х — євреям.

Розподіл людности кожної національності на сільську та міську дає загальне уявлення одразу про два важливі моменти: по-перше про загальний характер зв'язку з територією, по-друге — про рівень урбанізації.

Вся міська людність України (коли виключити чужинців) становить 18,5% всієї людности, сільська — 81,5%. Відповідні відсотки серед українців — 10,9 та 89,1. В цьому, розуміється, нема нічого несподіваного. Серед росіян та євреїв співвідношення цілком протилежні: серед євреїв міських мешканців 77,4%, серед росіян 50,2%. Без сумніву різниці ці багато завдячують міграційним процесам, як старого часу так і новішого. Докладніше це ми з'ясуємо в зв'язку

з дослідженням динаміки окремих національностей, до чого зараз і звертаємося.

Але спочатку доведеться сказати декільки слів, якими відомостями та як саме користуємося ми для з'ясування зросту тих або інших національностей на Україні. Вселюдні переписи на Україні були — в 1897 році, 1920 та 1926-му. Порівняння підсумків цих переписів і може бути майже єдиним способом, придатним для нашої мети. Але умови, в яких провадився перепис 1920 року (громадянська війна, бандитизм), не могли забезпечити достатньої якості матеріалів перепису, наслідком чого для виявлення процесів динаміки національностей (так само, як і в інших відношеннях) підсумками цього перепису не варт користуватися.

Перепис 1897 року має свої хибі, але не такі значні, щоб висновки, збудовані за аналізом його матеріалів, не згодні були в основному з дійсністю. Нагадуємо (про це ми вже говорили на початку статті), що підчас перепису 1897 року запитували не про національність, але тільки про рідну мову, і що мета цього запитання була з'ясувати етнографічний склад населення. Отже, зміст розуміння „рідної мови“ за часів переписів 1897 та 1926 — не однаковий не вважаючи на тожність термінології. Навпаки, відомості про розподіл людності за рідною мовою часів перепису 1897 р. можна зіставляти з відомостями перепису 1926 року про національність, бо мета запитань однаковісінька.

Розуміється, цілком різні політичні умови царського та радянського часу зобов'язують до особливої обережності, коли мати справу з старою статистикою, але обчислити помилки, що заходили через тенденційність цієї статистики, принаймні в справі, що нас цього разу цікавить, дуже важко. Мимоволі доводиться ці помилки ігнорувати.

Нарешті зазначимо, що матеріали старого перепису зведено відповідно до тогочасного адміністративного поділу, причому підсумки опубліковано здебільшого по цілих колишніх повітах.

Щоб порівняння були точні, довелося підсумки нового перепису пристосувати до старої адміністративної схеми, але, оскільки зовнішні межі сучасної УСРР місцями перерізають території колишніх повітів, не можна було (не маючи цифр 1897 року для частин цих повітів) в цих випадках зробити зіставлення, довелося такі повіти з зіставлення зовсім виключити. Отже подані далі цифри стосуються не до цілої УСРР та трохи відрізняються від наведених раніш. Але це жодного не має значіння для правдивості та точності висновків, бо різниці тут заходять дуже й дуже малі: коли всього населення за переписом 1926 р. було 29019,7 тис., то зіставлення старих і сучасних переписів зроблено для 28026 тис., себ то для 96,6% загальної кількості населення. Колиб серед решти — 3,4% — динаміка була й інша ніж серед 96,6%, то висновки від того не потерпіли б.

Аналогічні обмеження довелося зробити в розподілі людності на сільську та міську, бо окремі підсумки в 1897 році маємо не для всіх тих міст, що по них є окремі підсумки в 1926 році. Населення таких міст, що для них нема окремих підсумків, довелося через це прилучити до сільської людності. Коротко кажучи, ми свідомо одмовляємося від штучних обчислень, що без них не можна було б зробити зіставлення для цілої України, про те робимо цілком точне зіставлення для 97% людності України.

Ось наслідки цього зіставлення для найчисленніших національностей.

	1926 рік		1897 рік	
	Україна	З того міста	Україна	З того міста
Все населення разом	28.026.427	3 653.933	20.649.848	2.613.776
Українці	22.646.620	1,684.891	15.824.764	849.590
Росіяни	2.318.361	850.343	2.085.382	881.168
Євреї	1.565.494	938.374	1.644.488	715.444
Поляки	461.047	67.682	267.972	80.168
Німці	375.824	23.064	377.956	26.600
Молдаване	257.745	7.602	185.549	10.419
Греки	103.587	7.824	58.284	8.066
Болгари	91.856	2.974	59.844	1.400
Білоруси	71.566	19.747	67.055	10.024
Чехи	15.186	2.588	11.445	2.724
Все инше населення	119.141	48.844	67.109	28.173

Як бачимо, динаміка окремих національностей далеко не однакова: деякі національності збільшилися мало не в два рази, деякі не тільки не збільшилися, але навіть зменшилися.

Наслідком цього сталася зміна у кількостях співвідношеннях різних національностей — зміна в національній структурі людності України. Основна риса цієї зміни може бути схарактеризована як тенденція до зменшення різноплемінності: найчисленіша бо національність зростає швидче за більшість всіх інших, причому в першу чергу швидче за найчисленіші з них. Справді, ось як виглядає розподіл людності за національністю у 1897 і 1926 році, коли ми наведені вище абсолютні величини переробимо у розмірні:

Національний склад людності України в 1897 та 1926 р.
у відсотках

	Україна		Сільське населення		Міське населення	
	1897	1926	1897	1926	1897	1926
Українці	76,7	80,8	83,0	86,1	32,5	46,0
Росіяни	10,0	8,4	6,7	6,0	33,7	23,3
Євреї	8,0	5,6	5,2	2,6	27,4	25,7
Німці	1,8	1,3	1,9	1,4	1,0	0,6
Поляки	1,3	1,6	1,0	1,6	3,1	1,9
Інші	2,2	2,3	2,2	2,3	2,4	2,0
Разом . .	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Тридцять років тому (1897 — 1926) міська людність України в межах нашого порівняння, цеб то по всіх тих селищах, що в 1897 році офіційно були визнані за міста, мала в своєму складі майже однакову кількість українців та росіян, з невеличкою все ж таки перевагою росіян. Майже поруч із ними стояли євреї. Тепер українців уже удвоє більше за росіян, яких уже менш, навіть, ніж євреїв (23,3% проти 25,7%).

Не маючи відомостів за які інші дати, що перетинали б весь цей період у цілих 30 років та освітлювали б різні етапи в розвитку процесів, що наслідком їх утворилися зрештою такі великі зміни, мало що можемо сказати про самі ті процеси. Мусимо тільки зазначити, що все, що нам відомо про характер динаміки як цілого населення України, так і окремих груп — сільської та міської людності, людності тої або цієї національності й т. ин. — майже цілковито виключає можливість припущення, щоб де-будь могло статися зменшення в абсолютних цифрах, як явище, зумовлене процесом природного множення, щоб то навряд чи могла де-будь людність зменшитися через недостатню народженість, велику смертність та перевищення смертності над народженістю. Могло б це бути хіба для окремих соціальних груп, та й то навряд. Таким чином кожного разу, коли ми зустрічаємося з абсолютним зменшенням підсумків, за найбільш імовірну причину цього треба вважати міграції, пересування людності з села до міста, або вплив людності за межі України — коли зменшився підсумок по цілій Україні. Без сумніву, міграції нових уже часів — від початку революції та громадянської війни, відіграли при цьому дуже важливу роль. Революція скасувала закони, що обмежували права окремих національностей і тим відкрила нові міграційні шляхи; революція ж створила цілком нові передумови поповнення лав тих, кому належить влада або на кого влада в першу чергу спирається, збільшила можливості реалізувати закуту енергію не тільки поодиноких осіб, але цілих соціальних верстов, перш за все пролетаріату та напівпролетаріату — себ то створила нові передумови для пересування людності з сіл до міст, з малих міст — до великих. Громадянська війна винищила або викинула за межі радянського союзу великі тисячі колишньої буржуазії та чиновництва — переважно все мешканців міст. Важко обчислити, правдивіше сказати — за браком статистичних матеріалів не можна обчислити кількох наслідків всіх цих міграцій останнього часу, але загально відомий факт, що всі вони мали масовий характер, дозволяє визнати за ними роль одного з найголовніших факторів всіх змін. Коли б не вони навряд чи могла б так по-новому перебудуватися національна структура міської людності.

Щоб полегшити порівняння динаміки окремих національностей, перебудуємо знов наведені вище абсолютні числа, але вже іншим способом: дорівняймо всі числа 1897 року одному якомусь числу — скажімо 1000, та відповідно до цього обчислимо цифри для 1926 року, інакше кажучи, подивімося, яке маємо число 1926 року замість кожної 1000 відповідної групи 1897 року. Тоді матимемо таку таблицю:

	Україна	Сільське	Міське
Все населення	1357	1351	1400
Українці	1430	1400	1980
Росіяни	1112	1219	965
Євреї	953	675	1311
Німці	994	1003	867
Поляки	1720	2095	845
Молдаване	1389	1428	729
Греки	1777	1907	969
Болгари	1535	1521	2124

Міська людність за довійськових часів зростала багато швидше від сільської. Тому, коли різниці в наслідок змін, що відбувалися протягом усіх 30-ти років, не такі великі — по містах збільшення

40%, по селах — на 35%, то це мабуть сталося через те, що під час громадянської війни та економічної кризи саме міська людність зазнала найбільших втрат, та ще через те, що більша частина білої еміграції так само належить до колишніх міських мешканців. Але епідемії, війна, голод, еміграція — все це більш менш в рівній мірі повинне було зачепити людність всіх націй, може з не так великими різницями та одмінами. Коли ж наші числа це заперечують, то треба, якщо не можемо, не маючи потрібних статистичних відомостей останнього перед революцією часу, дати досить точну цифрову характеристику цього періоду та різноманітності його впливу на різні нації, — треба принаймні спробувати хоча б в загальних рисах з'ясувати собі суть цих різниць.

Думаємо, перш за все, що кількість українців по містах навряд чи могла зрости мало не вдвоє, як показують це наші числа (на 98%).

Визнати ці числа за цілком правдиві — це значило б припустити, що українці-міські мешканці за часів громадянської війни були в якихось зовсім виїняткових, сприятливих умовах. Очевидно тут є якась хиба або в числах 1897 року, в бік зменшення, або в числах 1926 року — в бік збільшення. Думаємо, що є перше — недолік українців у 1897 році. Коли ще в революційний час спостерігаємо, що українці тимчасово, сказати б так, обертаються на росіян, а росіяни на українців — про це свідчить зіставлення переписів 1919, 1920 та 1923 року по м. Києву, 1920 та 1923 року по Харкову й т. и. — то більш менш масове визнання за свою рідну мову — мови російської в дрібно-буржуазних та чиновницьких колах українців — міських мешканців 1897 року явище, яке на нашу думку на підлягає в цілому запереченню. Які розміри мала ця плутанина поміж мовами та орієнтація на мову „панську“, а не „мужицьку“ — про це ніколи не дізнаємося.

З другого боку навряд, щоб цифри українців у 1926 році були перебільшені. Жодних нема мотивів вважати за кращу якусь одну серед усіх рівних мов, жодних нема мотивів ні у кого, крім українців, вважати себе за українців. Коли ж і бували окремі випадки, коли хтось, не українець, визнавав себе за українця, виходячи з тих або інших міркувань, то таких випадків, загалом кажучи, могло бути дуже небагато, до того ж цілком можливі та без сумніву й бували аналогічні випадки серед українців: чимало ж є таких українців, що виховувались в російській культурі, від української відпали або зовсім до неї не прилучилися, — могли б вони вважати себе за росіян.

Коли штучно, наслідком непорозуміння, зменшується число українців, це приводить безпосередньо до збільшення росіян. Штучним переменшенням українців міських мешканців 1897 року пояснюється штучне перебільшення росіян, а тим з'ясовується й неймовірна динаміка росіян з 1897 р. до 1926 р. Припускаючи, що цифри 1926 року правдиві, що за 30 років кількість росіян могла б змінитися приблизно так само, як і загальна кількість міського населення, маємо визнати, що 1897 року росіян по містах було не 881 тисяча, а тільки 660 тисяч, себ то 221 тисяча були не росіян, а українців. Запроваджуючи цей коректив до загальних підсумків, маємо зрештою таку кількість росіян та українців в містах 1897 р.:

Українців	1070,6 тис. або 40,90% від усеї людности
росіян	660,2 тис. або 25,30% „ „ „

Це дуже недосконалі обчислення, обстоювати їх не будемо.

Але зіставлення підсумків 1897 та 1926 р.р. в такому вигляді, здається, багато правдивіш з'ясовує справжній стан речей, ніж наведені раніш цифри. Крім того, воно почасти з'ясовує, які великі могли бути наслідки національної несвідомості українців, коли це стосувалося переписів: з імовірної кількості в 1070,6 тис. українців міських мешканців 1897 року могло 221 тис. визнати себе за росіян. Національна несвідомість сягала до 20⁰/₀ людности.

Таким чином динаміка українців та росіян не одрізняється так значно, як це показують наведені вище, некоректовані підсумки. Обидві національності зростали так у містах, як і по селах, тільки зріст цей одбувався не в однаковому темпі: українці випережали росіян. А таке випереджування є вже факт, що його стверджують спостереження за природнім рухом цих національностей, стверджує зіставлення підсумків по цілому Союзу, й т. и.

Дякуючи меншій смертності, природній приріст серед українців більший, ніж серед росіян. Наприклад, за старі роки 1909 — 1913 маємо такі показники народженості, смертності та природнього приросту¹⁾:

На 1000 населення припадало на рік:

	Народжених	Померлих	Природн. приріст
Україна	42,8	25,0	17,8
Європ. частина РСФРР .	44,9	29,5	15,4

Невеличкі різниці в прирості, накопичуючись протягом часу, зрештою дають досить значний ефект, аби тільки час був більш менш довгий.

За останні роки на Україні теж природній приріст був більший, ніж в РСФРР.

Коли зіставити підсумки по цілому Союзу, то знов констатуємо швидкий темп зростання українців:

		ССРР	Європ. частина	Закавказ.	Середня Азія	Інші части- ни Союзу
абсолютні числа (тисячі)						
Українці . . .	1897	20232,5	19903,9	16,4	103,5	208,7
	1926	31189,5	29057,1	35,4	952,2	1144,8
Росіяни . . .	1897	54563,7	50276,0	198,8	666,2	3422,7
	1926	77732,2	67504,9	336,2	1670,0	8221,1

Коли числа 1897 року дорівняти 100, в 1926 році буде:

	Українці	154,2	146,0	215,7	919,6	548,5
	Росіяни	142,5	134,3	169,1	250,7	240,2

¹⁾ „Природній рух населення України в 1924 році“ Статистика України“, № 106. Харков, 1927. Таблиці і текст Ю. О. Корчака - Чепурківського.

себ то, разом в межах усього Союзу українців збільшилося на 54,2⁰/₀, росіян тільки на 42,5⁰/₀, а в тих межах, де перебуває величезна більшість людности кожної з цих національностей — в Європейській частині Союзу, українців збільшилося на 46,0⁰/₀, росіян лише 34,3⁰/₀.

Маючи безмежні біологічні ресурси, обидві національності все ж таки зростають не однаково швидко. Наслідком цього відсоток українців як на Україні, як і в цілому Союзі, стає чим-раз більшим, відсоток росіян теж зростає, але повільніш:

	Населення Союзу СРР у ‰		
	1897	1926	Зміна (‰ ‰)
Росіяни	52,6	53,9	+ 1,3
Українці	19,5	21,6	+ 2,1
Інші націон.	27,9	24,5	— 3,4
Разом	100,0	100,0	—

Еміграція за границі колишньої імперії так росіян, як і українців, була, порівняльно, така невелика, що можна сміливо її ігнорувати: наведена таблиця підбиває остаточні підсумки всім змінам, що одбулися протягом останніх тридцяти років.

Зовсім инший характер має еволюція третьої найчисленішої національності — євреїв.

На Україні кількість євреїв зменшилася в абсолютних числах на 79 тисяч, розмірно ж на 47⁰/₀. Треба думати, що найголовнішу роль в даному разі відіграла еміграція євреїв, ще за старих часів, до Сполучених Держав Північної Америки. Євреї мали порівняльно великий природний приріст в усіх тих місцевостях, де було багато трудящої єврейської людности. Затримувався, а почасти й зовсім уривався, природний приріст тільки в тих групах євреїв, що належали до великої буржуазії — явище цілком класового, а не національного порядку. Отже ж, коли б не еміграція, мали б сподіватися на значний зріст кількості євреїв і на Україні, і по інших радянських Республіках. І тільки еміграція дає пояснення, чому саме спостерігаємо щось зовсім инше:

	Кількість євреїв у тисячах:		Динаміка: 1926 р. коли 1897 = 100,0
	1897	1926	
Союз С.Р.Р.	2430,4	2597,4	106,8
Європейська частина	2370,2	2499,0	105,4
а) Україна	1644,5	1565,5	95,3
б) Европ. част. Союзу без України.	725,7	933,5	128,7
Інші частини Союзу	60,2	98,4	135,5

З наведених цифр бачимо, що в той час, коли кількість євреїв на Україні зменшилася, по інших частинах радянського Союзу кількість євреїв, навпаки, дуже зросла, при чому зросла більш там, де євреїв раніш було менше. Це наводить на думку, що в динаміці євреїв по різних районах дуже велику роль відіграли міграції останнього уже часу. Справді, поза Україною та Білорусю за старих часів могли проживати тільки найзаможніші верстви єврейської людности: велика буржуазія та, здебільшого споріднені з нею, групою осіб вільних професій. Як відомо, це все ті групи, серед яких при-

родній приріст дуже невеликий, іноді групи ці зовсім не мають природного приросту та відновляються головню коштом інших соціальних верстов. Отже, тільки з того часу, коли революція скасувала ганебний закон про „черту оседлости“, єврейське населення по-за межами колишньої „черти“ могло швидко зростати. Вплив на міграції євреїв скасування царських законів яскраво виявляється й по самій Україні. „Черта оседлости“ проходила й по Україні. Тепер бачимо, що єврейська людність зменшилася в районі „черти“, та збільшилася по-за „чертою“:

	Кількість євреїв у тисячах			Динамика:
	1897	1926	±	1926 рік, коли 1897 = 1000
Полісся	268,8	199,1	-- 69,7	741
Правобережжя	746,7	628,7	-- 118,0	742
Лівобережжя	122,9	193,2	+ 70,3	1572
Степ	506,1	544,5	+ 38,4	1076
Україна	1644,5	1565,5	-- 79,0	953

Пройшло ще дуже небагато років відколи євреї стали повноправними громадянами, багато інших причин — все царська спадщина — заважають тому, щоб процес розселення євреїв одбувався дуже швидко. Але він розпочався, він одразу набрав жвавого темпу і, по-за всяким сумнівом, одбудуватиметься й надалі.

Радянська ж влада створила нові передумови до зросту українців по містах. Пролетарська демократія та національна політика спричинилася до досить інтенсивного переміщення українців з сел до міст, з малих міст до великих. Переконаємося в цьому перш за все з зіставлення підсумків перепису 1897 та 1926 р. р. по різних категоріях селищ.

Коли число 1897 року дорівняти 1000, то в 1926 році матимемо:

	Всі національності	Українці	Росіяни	Євреї
Україна	1357	1430	1112	953
Міське населення разом	1400	1980	965	1311
з того:				
міста з населенням				
понад 100 тис.	1539	3460	1022	2062
„ „ 50 — 100 т.	1393	2348	1015	1066
„ „ 20 — 50 тис.	1319	1763	877	1077
„ менш 20 тис.	1072	2317	663	783
Сільське населення	1351	1400	1219	675

Коли кількість всіх українців на Україні зросла на 43% і по селах тільки на 40%, то по найбільших містах ми бачимо, що українців стало $3\frac{1}{2}$ рази більше, ніж було, по середніх містах у 2 — $2\frac{1}{2}$ рази більше, ніж було. Навпаки, зріст росіян є переважно зріст сільської людности: по містах кількість росіян або лишилася та сама, що і була, або навіть зменшилася. Розуміється, ці твердження можна прийняти тільки з тими обмеженнями та корективами, про які ми вже говорили давніш.

Що до євреїв, то факт масової міграції євреїв з сільських місцевостей до міст є цілком безперечний.

Яку вагу в цих міграціях українців та євреїв мають міграції за часів радянської влади — дати точної відповіді на це ми, як відомо уже, не можемо. Але що ця вага велика — про це свідчить зіставлення деяких підсумків переписів 15/ІІІ — 1923 та 17/ХІІ — 1926 року, — цеб то переписів, що охоплюють період у $3\frac{3}{4}$ роки за часів радянської влади. Ось яка була кількість українців, росіян та євреїв по найважливіших містах України (у тисячах):

	Українці		Росіяни		Євреї		Зріст або убуток (+ —)		
	1923	1926	1923	1926	1923	1926	Укр.	Рос.	Євр.
14 міст з населенням понад 50 тисяч.	440,1	827,2	638,9	627,4	564,2	640,2	+ 387,1	— 11,5	+ 86,2
з того:									
Київ	101,9	216,5	145,2	125,5	128,4	140,3	+ 114,6	— 19,7	+ 11,9
Харків	121,8	160,1	114,8	154,4	65,0	81,1	+ 38,3	+ 39,6	+ 16,1
Одеса	21,0	73,5	143,7	102,8	130,0	153,2	+ 52,5	— 40,9	+ 23,2
Дніпропетрів.	28,8	83,7	64,4	73,4	51,7	62,0	+ 54,9	+ 9,0	+ 10,3

Не думаємо, щоб кількість росіян по містах могла зменшитися. Імовірніший так природний приріст серед росіян, як і приріст механічний, наслідком переселень сільської людности та людности інших республік. Але, коли припустити, що перепис 1923 року подає цілком бездоганий, не перебільшений (наслідком несвідомих помилок українців) підсумок росіян і коли, далі, припустити, що кількість росіян зростала так само, як і все населення 14-ти найбільших міст (на $29,9\%$), то і в цьому разі мали б не більше 828,9 тис. росіян, цеб то на 190 тис. більше, ніж показано переписом 1926 року. Зменшуючи на це число приріст українців (387,1) маємо, що українців збільшилося на 197,1 тис. що становить до 440,1 тис. українців 1923 року $41,5\%$, цеб-то і в цьому разі приріст українців багато більший за приріст росіян. Але жодних нема підстав вважати відомості перепису 1923 року за кращі від відомостей перепису 1926 року. По-за всяким сумнівом, поруч із змінами, що сталися на ґрунті національної свідомости, маємо й безперечний факт дуже інтенсивного, більшого ніж у всіх інших національностей, приросту українців по містах, приросту, що відбувається коштом переселень з малих міст та сільських місцевостей.

Поважне місце за кількістю людности мають на Україні ще такі п'ять національностей: поляки, німці, молдаване, греки та болгары. Людности всіх цих національностей за винятком лише німців, що їхня кількість лишилася тою самою, якою була й тридцять років тому, — багато побільшало. Через невеличкий розмір цієї статті і неможливість докладно розглядати причини неоднакового зростання людности всіх цих національностей, обмежимося тільки зауваженням, що природний приріст у болгарів і греків-колоністів на Україні завжди був дуже великий, чому й збільшення навіть мало не на 80% — як у греків (77,7), не є неможливе і може відбуватися зовсім без ніякої імміграції зовні. Навпаки, зріст кількості поляків (на 72%) є досить сумнівний. Ані поляки, ані все населення західних частин України, ніколи не відзначалися досить великим природним приростом. Цей приріст був

остільки менший від приросту на Лівобережжю та в Степовій смузі, що не вважаючи на інтенсивнішу на Лівобережжі еміграцію сільського населення, все ж таки загальний приріст за всі тридцять років у нас серед сільської людності Лівобережжя більший (36⁰/о), ніж на Правобережжю (22,5⁰/о), або Полісся (29,7⁰/о). Наприкінці ж ХІХ сторіччя природний приріст людності різних вір був на Україні такий¹⁾:

У православних	22,6	на 1000 населення на рік
у католиків	17,9	" " "
у юдеїв	19,5	" " "

У католиків, значить, найменший. Ці співвідношення тривали й надалі.

Коли ж згадати, що чимало десятків тисяч поляків виїхало до Польщі вже підчас громадянської війни або по замиренню з Польщею, то тим обережніш треба поставитися до підсумків обох переписів, що до кількості поляків на Україні.

Можливо, що перепис 1897 року де що применшив підсумки поляків, хоча, оскільки національність цей перепис з'ясував за відомостями про рідну мову, таке припущення не має досить ґрунтовних підстав: випадків, коли б хтось з поляків міг би вважати за свою рідну не польську мову, таких випадків могло бути дуже й дуже небагато. Причину несподіваного зросту чисельности поляків треба, таким чином, шукати в умовах і особливостях перепису 1926 року. І справді, проаналізувавши уважно підсумки цього перепису, дістаємо, коли не остаточну відповідь, то достатній матеріал для орієнтування в цьому питанні. Перш за все досить дивний є той факт, що збільшення поляків спостерігається майже виключно в районах старого польського розселення — на Полісся та Правобережжю — тоб то по тих районах, для яких іміграцію польської людності за нового уже часу та ще іміграцію на села, припустити, навіть як досить рідке явище, майже не можливо.

	Кількість поляків у тисячах			Зріст у %о/о
	1897 р.	1926 р.	+ —	
Полісся	73,8	186,5	+ 112,7	+ 152,8
Правобережжя	134,6	212,6	+ 78,0	+ 58,0
Лівобережжя	9,9	12,2	+ 2,4	+ 25,1
Степ	49,8	49,7	— 0,1	— 0,3
Україна	268,0	461,0	+ 193,0	+ 72,0
З того по містах	80,2	67,7	— 12,5	— 15,5
по селах	187,8	393,3	+ 205,5	+ 104,5

Знаючи напевно, що іміграції поляків, оскільки, принаймні, мова мовиться про сільську людність, бути не могло, можемо що найбільше припустити, що приріст сільської польської людності був не менший від пересічного на Україні, цеб то за 30 років дав збільшення людності на 35,10%. За таким обчисленням мало бути на Україні по селах 1926 року не 393,3 тисячі поляків, а тільки 254 тисячі, тоб то на 139,3 тисячі менше.

¹⁾ "Демографічний збірник" УАН, Київ, 1926, стаття тов. Пустохода "Демографічні особливості людності України наприкінці ХІХ та на початку ХХ віку.

Другий, гідний особливої уваги факт—це зовсім своєрідний розподіл поляків що до мови. Можна було б думати, що за царських часів частина поляків зросійщилася та тепер, підчас перепису 1926 року, мову російську показала за свою рідну (в розумінні цього перепису). Виявляється, що таких поляків дуже не багато і що не польська і не російська мова найпоширеніша поміж поляків, а мова українська: ось як розподіляється вся кількість поляків 1926 року—ця загальна кількість поляків на Україні трохи більша за ту, що її взято для порівняння з підсумками перепису 1897 року—за рідною мовою:

	У С Р Р		М і с т а		С е л а	
	тисячі	‰	тисячі	‰	тисячі	‰
Разом поляків	476,4	100,0	98,7	100,0	377,7	100,0
з них з рідною мовою :						
польською	210,5	44,2	54,5	55,2	156,0	41,3
українською	230,4	48,4	15,5	15,7	214,9	56,9
російською	32,8	6,9	27,8	28,1	5,0	1,3
іншою	0,9	0,2	0,3	0,2	0,6	0,2
невідомо якою	1,9	0,3	0,7	0,7	1,2	0,3

Як бачимо, 57% сільської польської людности визнає, що найкраще володіє мовою українською. А чи так багато випадків, коли сільська людність добре володіє одразу двома мовами? Перевага знання одної мови над другою тут, звичайно, більша, ніж у міських мешканців. Як сталося, що 57% польських селян, в абсолютних цифрах—цілих 215 тисяч, краще опанували мову українську, ніж мову польську—це важко зрозуміти. Тому вважаємо, що питання про кількість польської людности на Україні переписом 1926 року не розв'язано і що в цій справі потрібні нові досконалі обслідування. Можна припустити, що якась (і чимала) кількість українців, католиків з віри, вважала себе за поляків, а що польські культурні впливи в таких випадках виявляються лише в дуже позверховому засвоєнні мови для „молитов“, то й не дивно, що мову показували не польську, а українську.

Певні, що піднесення культурного рівня на селі приведе в недовгій часі до можливості запровадити й більш досконалу статистику національностей.

Але й той, багато де в чому не досконалий статистичний матеріал, що його оце ми проаналізували, дає змогу з'ясувати основні риси динамики національностей на Україні та змін в національній структурі. Коротко, висновки можна сформулювати таким чином: інтенсивніший природний приріст українців повільно збільшує їхню питому вагу серед усієї людности України—так по містах, як і по селах; розкріпачення національностей викликає нові міграційні процеси, які діють більш менш в тому ж самому напрямкові. Революція розкувала народи та проторує для них шляхи дальшого поступу.